

SCHITTERENDE SCHATTEN

Omslag:
Statuten van de Orde van het Gulden Vlies;
Zuidelijke Nederlanden, ca. 1431 (detail).
76 E 14, fol. 8r.

© 2011

Bekking & Blitz Uitgevers B.V.

Postbus 286

3800 AG Amersfoort

Nederland

Koningin Astridlaan 2a

8200 Brugge

België

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 6109 1622

SCHITTERENDE SCHATTEN
Verluchte handschriften
in de Koninklijke Bibliotheek

Ed van der Vlist

BEKKING & BLITZ UITGEVERS
Amersfoort - Brugge

Inhoud

Inleiding	3
Middeleeuwse boeken in de Koninklijke Bibliotheek	7
De stadhoudersbibliotheek	7
De collectie-Romswinckel	11
De collectie-Visser	13
De collectie-Lupus	16
De collectie-Gérard	19
Latere verwervingen	21
Boeken voor kerken en kloosters	24
Karolingische verluchte handschriften	24
Evangelieboeken: evangeliaria en evangelistaria	26
Missalen, psalters en andere liturgische boeken	35
Vorstelijke boeken	51
Keizers en koning(inn)en	51
Hertogen en graven	64
Boeken voor leken	76
Antieke auteurs	76
Bijbelhandschriften	81
Volkstalige poëzie	85
Getijdenboeken	91
Literatuur	98

Inleiding

Nergens komen de middeleeuwen dichterbij dan in hun boeken. Meer nog dan moderne boeken zijn middeleeuwse geschriften individuele expressies van individuele emoties. Niet alleen de inhoud immers, ook de vorm is meestal een uiting van een enkeling. De expressieve kracht van de middeleeuwer komt beeldend tot uiting in de wijze waarop hij zijn boeken versierde.

Tot de uitvinding van de boekdrukkunst, halverwege de vijftiende eeuw, werden alle boeken met de hand geschreven. Dat maakt ieder exemplaar uniek. Versiering maakt een handschrift extra bijzonder. Nog altijd spreken verluchte of geïllumineerde handschriften uit de middeleeuwen tot de verbeelding.

Illumineren komt van het Latijnse *illuminare*, dat verlichten of glans verlenen betekent; of concreet: verluchten, van miniaturen voorzien. Versiering in middeleeuwse handschriften is vaak aangebracht met goud of zilver, dat licht weerkaatst en schittert. Maar ook wanneer er geen edelmetaal aan te pas komt, spreken wij van verluchte handschriften. Vrijwel altijd werden verluchte handschriften op perkament geschreven, ook na de veertiende eeuw, toen papier overal in Europa als tekstdrager werd gebruikt. Want perkament is duurzamer dan papier en de verf hecht er beter aan.

De wereld van het middeleeuwse boek heeft zijn eigen vocabulaire. Voor een goed begrip van wat volgt, is het zinvol de lezer alvast vertrouwd te maken met een paar termen.

Een middeleeuws boek wordt ook wel *codex* genoemd. Daarmee wordt een gebonden boek bedoeld, dat bestaat uit een of meer stapeltjes dubbelgevouwen bladen of *bifolia*. Meestal bestaat zo'n stapeltje uit vier van die dubbelbladen; vandaar de naam *quaternio* of katern. Maar er zijn ook katernen met minder of meer bifolia. De studie van het handgeschreven boek als

materieel object heet codicologie. De paleografie houdt zich bezig met de ontwikkeling van het schrift.

Een codex bevat vaak meerdere teksten. Wanneer die teksten allemaal in één arbeidsgang zijn geschreven, in dezelfde tijd en op dezelfde plek, dan spreken codicologen van een verzamelhandschrift. Hebben de teksten in een codex een verschillende oorsprong, dan wordt zo'n boek een *convoluut* genoemd; het boek is dan niet homogeen. Zo kan één band een tiende-eeuws product uit Italië en een twaalfde-eeuws product uit Engeland verenigen. Feitelijk gaat het dan natuurlijk om twee boeken, maar zij delen een band. De aparte bouwblokken van een codex heten 'codicologische eenheden'.

Van nogal wat middeleeuwse handschriften zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Vaak gaat het om afgedankt materiaal, *membra disiecta*, dat meestal als *maculatuur* is hergebruikt bij het maken van jongere boeken.

De *illuminator*, die de versiering aanbrengt, is te onderscheiden van de *scriptor*, de schrijver die de letters op perkament zet. Meestal gaat het om verschillende personen. Is van een handschrift de auteur tegelijkertijd de scriptor, dan noemen we dat een autograaf.

De periode van het middeleeuwse handschrift beslaat een periode van meer dan duizend jaar, twee keer zo lang als de tijd dat het gedrukte boek tot nu toe meegaat. De codex verving de boekrol in de vijfde eeuw; de uitvinding van de boekdrukkunst luidde het einde in van het handgeschreven boek. Natuurlijk waren niet alle boeken in de tussenliggende periode verlucht; bij lange na niet. En de kwaliteit van de wel verluchte handschriften varieert enorm. Alleen een bijzondere bibliotheek kan wat van die diversiteit laten zien. Zo'n bibliotheek is de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

In het algemeen geldt dat de grote bibliotheken in de wereld voornamelijk handschriften bewaren die van belang zijn voor hun eigen land en cultuur. Dat gaat niet helemaal op

voor de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Nationale Bibliotheek van Nederland. Hier zijn middeleeuwse boeken in te zien uit allerlei streken in Europa. Met name middeleeuwse handschriften uit Frankrijk en België zijn goed vertegenwoordigd. Dat is historisch te verklaren. Tegenwoordig is de focus weliswaar steeds sterker gericht op Nederlandse geschiedenis, cultuur en samenleving – en dat heeft vanzelfsprekend gevolgen voor het aanschafbeleid – maar in het verleden heeft de Koninklijke Bibliotheek enkele omvangrijke verzamelingen middeleeuwse handschriften verworven die bepalend zijn geweest voor de diversiteit van de huidige collectie.

Om die reden begint dit boekje met een kort overzicht van het ontstaan van de ‘KB’ en worden enkele belangrijke deelcollecties uit de eerste helft van de negentiende eeuw voorgesteld. Dat maakt later terugverwijzen naar die deelcollecties wel zo makkelijk. Recentere aanwinsten komen pas aan de orde wanneer daar reden voor is.

Een kleine selectie handschriften is vervolgens verdeeld over drie groepen: boeken voor kerken en kloosters, vorstelijke boeken, en boeken voor leken. Het moge duidelijk zijn dat de grenzen tussen die categorieën arbitrair zijn. Een graaf kan een liturgisch boek cadeau hebben gedaan aan een klooster, en wie weet zijn veel ‘lekenboeken’ wel voor vorsten bestemd geweest. Erger is dat voor opname in dit boekje sowieso een keuze moest worden gemaakt; de KB bewaart honderden schitterend versierde middeleeuwse handschriften, en die passen niet allemaal in een klein boekje.

Het was verleidelijk om voor de selectie om te zien naar de tentoonstellingscatalogus *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften* uit 1980. Maar de tijd heeft niet stilgestaan. De collectie is gegroeid, inzichten zijn veranderd, nieuwe ontdekkingen gedaan. De Koninklijke Bibliotheek bewaart meer schatten dan in die catalogus al staan, en andere mogen ook een keer ‘naar buiten’. De lezer

zal tussen de grote schatten ook wat kleine schatjes aantreffen. Schitteren doen ze allemaal.

Middeleeuwse verluchte handschriften zijn het product van intellectuele, ambachtelijke en artistieke energie. Alleen al om die reden zijn ze onze aandacht waard. Maar wie zijn ogen sluit voor het licht dat zij weerkaatsen, doet vooral zichzelf tekort.

Middeleeuwse boeken in de Koninklijke Bibliotheek

De Koninklijke Bibliotheek bewaart ongeveer 1500 handschriften uit de middeleeuwen. Het exacte aantal is moeilijk vast te stellen, onder meer omdat niet duidelijk is wanneer de middeleeuwen moeten ophouden: op 1 januari 1501 (zoals in de incunabelkunde)? Of pas rond het midden van de zestiende eeuw? Of juist eerder, met de introductie van de drukpers? Daar komt bij dat aan een handschrift dat ongedateerd is – en dat zijn de meeste – meestal met geen mogelijkheid is te zien of het in bijvoorbeeld 1499 of 1501 is gemaakt. Ook de definitie van ‘handschrift’ is niet zonder problemen. Vaak wordt het woord gebruikt als synoniem van handgeschreven boek. Er zijn talloze middeleeuwse documenten overgeleverd die we zeker geen boek kunnen noemen – denk aan oorkonden en andere losse stukken – maar die wel met de hand zijn geschreven; toch laten we die liever buiten beschouwing, omdat ze niet gebonden en dus geen boek zijn. Om dezelfde reden tellen administratieve bescheiden in boekvorm – zoals rekeningen en registers – wel mee, hoewel zij eerder in een archief dan in een bibliotheek thuishoren en zelden verlucht zijn. Complicerende objecten bij het tellen zijn verder convoluten en fragmenten: uit hoeveel eenheden bestaat een codex, en welke fragmenten hebben tot eenzelfde eenheid of codex behoord? Op dit soort vragen is soms geen absoluut of zelfs absoluut geen antwoord te geven.

De stadhouderlijke bibliotheek

De Koninklijke Bibliotheek dankt haar bestaan aan de Bataafse Revolutie. Zij werd in 1798 gesticht als ‘nationale bibliotheek’ van de Bataafse Republiek; het predicaat koninklijk zou zij pas acht jaar later krijgen. De kern van de collectie van de Nationale Bibliotheek bestond uit het restant van de verzameling boeken van de laatste stadhouder, Willem V van Oranje-Nassau (1748-1806), die na de Franse invasie in 1795

was gevlucht naar Engeland. Uit de middeleeuwen bevatte de stadhouderlijke bibliotheek een groot aantal rijk verluchte handschriften, waarvan een deel teruggaat op het bezit van de graven van Nassau Jan IV, Engelbrecht II en Hendrik III.

Jan IV van Nassau (1410-1475) en zijn echtgenote Maria van Loon (1424-1502) huisvestten in hun kasteel in Breda veelal hoofse en religieuze literatuur in de volkstaal, waaronder het *Haagse liederenhandschrift* (128 E 2) uit omstreeks 1400 en Rudolf von Ems' roman over *Wilhelm von Orlens* (71 J 54) uit het midden van de veertiende eeuw. Voorin een handschrift uit circa 1450, bevattende onder meer *Des coninx summe* van Jan van Brederode (73 E 24), noteerde Maria van Loon welke boeken zij zoal op de plank had liggen. Maar haar lijstje is niet volledig. Mogelijk waren ook de *Lancelotcompilatie* (129 A 10), een Brabants product uit circa 1320-1330, en een vijftiende-eeuwse *Wereldkroniek* van heraut Beieren (128 E 10) in bezit van Jan en Maria. En niet al hun boeken zijn terechtgekomen in de Koninklijke Bibliotheek; enkele stukken worden tegenwoordig bewaard in Brussel, Kopenhagen en Leiden. Met uitzondering van een Duitse *Historienbibel* (Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, ms. Thott 123 fol.) kennen deze boeken nauwelijks decoratie.

Dat is wel anders bij de boeken van Engelbrecht II (1451-1504) en zijn neef Hendrik III (1483-1538). Onder de handschriften die de Koninklijke Bibliotheek uit hun bezit bewaart, bevinden zich meesterwerken van boekverluchtingskunst die ons verderop nog zullen bezighouden.

Verscheidene topstukken die rond 1500 speciaal voor Engelbrecht van Nassau werden gemaakt, berusten tegenwoordig elders: een *Roman de la Rose* met 92 miniaturen (Londen, British Library, ms. Harley 4425), een *Guiron le Courtois* (Oxford, Bodleian Library, ms. Douce 383), een *Cyropédie* (Genève, Bibliothèque de Genève, ms. fr. 75) en een verkorte versie van de *Chroniques* van Enguerrand de Monstrelet (Leiden, Universiteitsbibliotheek, ms. VGGF 2). Engelbrechts luxueuze getijdenboek ligt in Oxford (Bodleian Library, ms. Douce 219-

220). Andere boeken uit zijn bibliotheek bevinden zich thans onder andere in Brussel en Darmstadt.

Van 25 Franstalige handschriften is het niet duidelijk of zij via Engelbrecht of via Hendrik van Nassau in de stadhouderlijke bibliotheek zijn beland. Ook een deel van de bibliotheek van Hendrik van Nassau is verspreid geraakt. Zelf schonk Hendrik kort voor zijn dood minstens veertien handschriften en vier verluchte incunabelen aan de keurvorst van Saksen, Johan Frederik I (1503-1554). Deze liggen nu in de Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek in Jena. Sommige handschriften vielen ten prooi aan het bindersmes; daarvan resteren nu nog slechts fragmenten (Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2552, 16/1 en 16/2).

Ook later heeft de oude Nassaubibliotheek het zwaar te verduren gehad. De Spaanse koning Filips II († 1598), landsheer van de Nederlanden, liet in 1572 een stuk of dertig prachthandschriften uit de bibliotheek in Breda overbrengen naar het Escorial, waar zij verloren zijn gegaan bij een brand in 1671. Willem van Oranje verkocht boeken om de strijd tegen de Spanjaarden te bekostigen; wat ervan overbleef, werd na zijn dood in 1584 grotendeels verkocht op last van de Staten van Holland. De genadeslag leek de Oranje-Nassaubibliotheek te krijgen na de dood van stadhouder Willem III in 1702, toen de boeken vererfden op de koning van Pruisen, Frederik Willem I (1688-1740). Diens opvolger Frederik II (1712-1786) besloot ze in 1749 publiekelijk te laten verkopen.

Het is te danken aan stadhouder Willem IV (1711-1751) dat een deel van zijn voorouderlijke boekenbezit toch bijeen is gebleven: hij slaagde er bij de veiling in 1749 in om zo'n zestig procent van de handschriften te kopen. Vooral de verluchte handschriften uit de middeleeuwen hadden zijn belangstelling. Bovendien wist hij zijn collectie nog uit te breiden met enkele opzienbarende items, waaronder de getijdenboeken van Isabella van Castilië (76 F 6), Simon de Varie (74 G 37), Jean Lallemant (74 G 38) en Catharina de' Médici (74 G 39).

Overigens werden deze vier getijdenboeken pas in 1816 overgedragen uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. In datzelfde jaar keerde uit Parijs een gedeelte van de ongeveer 250 boeken terug die de Franse bezetter in 1795, dus nog voor de stichting van de nationale bibliotheek, had geconfisqueerd.

De genationaliseerde bibliotheek met het restant van de stadhouderlijke collectie werd in de eerste jaren na 1798 nauwelijks bezocht. Alleen enkele Haagse bestuurders en ambtenaren wisten de weg te vinden naar de zalen aan het Binnenhof waar de boeken destijds waren opgeslagen. De dagelijkse leiding was in handen van een custos, de uitgeweken Franse theoloog Charles Sulpice Flament (1758-1835). Het beperkte gebruik van de bibliotheek was niet in overeenstemming met het verlangen van de overheid om het behouden nationale erfgoed voor iedereen raadpleegbaar te laten zijn ten einde de wetenschap zo goed mogelijk te dienen. Er moest een publieke opstelling van de boeken komen.

Lodewijk Napoleon, koning van het koninkrijk Holland van 1806 tot 1810, maakte de bibliotheek formeel voor iedereen toegankelijk. Dankzij hem veranderde de naam in Koninklijke Bibliotheek. Samen met het Koninklijk Instituut en het Koninklijk Museum zou de Koninklijke Bibliotheek verhuizen naar Lodewijks nieuwe residentie Amsterdam, waar deze instellingen onderdak zouden krijgen in een heus Paleis van Kunsten en Wetenschappen. Dit ambitieuze cultuurpaleis aan de Amstel is er echter nooit gekomen. Maar in afwachting van de overbrenging bleven de boeken in Den Haag maandenlang ingepakt in kisten, wat de toegankelijkheid ervan tot een minimum beperkte. Niettemin investeerde de koning fors in 'zijn' bibliotheek. Charles Flament werd officieel benoemd tot bibliothecaris, en op diens aandringen werd de collectie in oktober 1807 overgebracht naar het Mauritshuis. Het aantal boeken verviervoudigde binnen enkele jaren. Op persoonlijk initiatief van Lodewijk Napoleon werd de bibliotheek in 1807

voor het eerst aanzienlijk uitgebreid.

De collectie-Romswinckel

Veel van zijn populariteit dankte de koning aan zijn inzet voor de slachtoffers van de ramp met het kruitschip in Leiden, op 12 januari 1807. Een van de getroffenen was de regent Joost Romswinckel (1745-1824). Hoewel persoonlijk leed hem niet bespaard was gebleven – zijn 18-jarige dochter kwam bij de ontploffing om het leven – doorstond Romswinckels omvangrijke en kostbare verzameling van ongeveer 23.000 boeken en 10.000 kaarten de explosie als door een wonder vrijwel ongeschonden. Hij besloot deze verzameling aan de koning aan te bieden. Na maandenlange onderhandelingen bereikte Romswinckel overeenstemming over de overdracht aan de Koninklijke Bibliotheek, in ruil voor een lijfrente gebaseerd op een kapitaal van f 55.000 voor hemzelf, zijn echtgenote en kinderen. Een half jaar na de ramp werden de boeken overgebracht naar Den Haag.

In Romswinckels bibliotheek stonden ruim zestig handschriften uit de late middeleeuwen, waaronder enkele zeer luxueuze exemplaren. Bijna de helft van zijn middeleeuwse boeken had hij in 1790 gekocht op een veiling van de Milanese, in Amsterdam gevestigde handelaar in snuiftabak Pietro Antonio Bolongaro Crevenna (1736-1792). Crevenna's voorkeur voor klassieke auteurs sijpelde via Romswinckel de Koninklijke Bibliotheek binnen. Vooral de Latijnse dichters zijn goed vertegenwoordigd in de collectie-Romswinckel. Opvallend zijn bijvoorbeeld de vijftiende-eeuwse handschriften met werk van Terentius (128 E 8 en 72 J 49), Juvenalis (73 J 48), Vergilius (KB mss. 76 E 21 I-III, 129 C 5) en Cicero (76 F 26).

De belangstelling van Romswinckel ging niet uitsluitend uit naar antieke auteurs, hij had ook oorspronkelijk middeleeuwse dichtwerken in de kast staan. Zo bezat hij twee exemplaren van de *Roman de la Rose* van Guillaume de Lorris en Jean de Meung (1240-1305), twee auteurs die samen een bestseller op

hun naam hebben staan zonder elkaar ooit te hebben ontmoet (120 D 12 en 120 D 13).

Niet afkomstig van Crevenna – en onverlucht – zijn bijvoorbeeld Romswinckels handschrift met de *Anticlaudianus* van Alanus van Rijssel (ca. 1128-1202), in een Franse versie uit de eerste helft van de veertiende eeuw (72 J 44), en een Middel-nederlandse vertaling van de *Saksenspiegel* van Eike von Repgow (ca. 1180-1235), in 1451 gekopieerd door de Egmondse priester Pieter Pouwelsz. van Schouwen (75 F 19). Diezelfde kopiist schreef twee jaar later een exemplaar van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* (thans Bremen, Stadtbibliothek, ms. 39).

De verwerving van de bibliotheek van Joost Romswinckel verrijkte de Koninklijke Bibliotheek in één klap ook met bijna honderdvijftig incunabelen, boeken gedrukt in de vijftiende eeuw – dus vóór 1 januari 1501. Omdat ook die vrijwel allemaal uit het bezit van Crevenna komen, is het niet vreemd dat het vooral om buitenlands drukwerk gaat. Twee jaar later, in 1809, wist de Koninklijke Bibliotheek haar incunabelcollectie uit te breiden met maar liefst 538 incunabelen van vooral Nederlandse oorsprong, uit een zo mogelijk nog aanzienlijker boekenverzameling: die van de Haagse jurist Jacob Visser.

De collectie-Visser

Jacob Visser (1724-1804), sedert 1783 landsadvocaat, was een pionier op het gebied van de Nederlandse bibliografie. Zijn sporen had hij al in 1767 verdiend met zijn enige publicatie, de *Naamlyst van boeken, die in de XVII Neederlandsche Provincien geduurende de XV. eeuw gedrukt zyn*. Hierin noemt hij meer dan zeshonderd drukken uit de Nederlanden, waar mogelijk met vermelding van de bewaarplaats, soms zelfs van meer exemplaren, of anders met opgave van zijn bron. Het werk wordt beschouwd als het vertrekpunt van de Nederlandse incunabelkunde. Onder de Nederlandse incunabelen uit de collectie van Visser bevonden zich de eerste in het Nederlands

gedrukte bijbel, de *Bible in Duytsche* (Delft, 1477), het enige exemplaar van de *Historie van Reynaert die vos* (Gouda, 1479), en het enige exemplaar van *Karel ende Elegast* (Delft, 1486-1488). Koning Lodewijk Napoleon liet deze en meer dan duizend andere boeken uit de verzameling van Visser in 1809 voor de Koninklijke Bibliotheek kopen van Pieter Rutger Feith (1773-1853), die was getrouwd met een kleindochter van de voormalige landsadvocaat.

Naast zeldzaam drukwerk telt de collectie-Visser ongeveer honderdvijftig middeleeuwse handschriften en tien-

Epistola Alexandri Magni ad Aristotelem de situ et mirabilibus Indiae; Saint-Amand, laatste derde 9de eeuw.

73 B 23 nr. 26, fol. Av.

tallen fragmenten van middeleeuwse boeken, waaronder enkele zeer oude. Sommige van die fragmenten heeft Visser zelf merkwaardigerwijs nooit onder ogen gehad, omdat zij pas lang na zijn dood tevoorschijn zijn gekomen bij de restauratie van zijn jongere boeken, waarin zij als maculatuur waren hergebruikt. Dat geldt vermoedelijk voor vier bladen perkament waarop onder meer de tekst van een brief van Alexander de Grote aan zijn leermeester Aristoteles is geschreven (73 B 23 nr. 26). De veldheer doet hierin verslag van zijn avonturen in India. De correspondentie is natuurlijk niet authentiek, maar was in de

middeleeuwen erg geliefd. Het Haagse fragment is geschreven in de omgeving van Saint-Amand in Noord-Frankrijk in het laatste derde van de negende eeuw, en is daarmee een van de oudste getuigen van deze tekst; alleen een afschrift in een handschrift uit Tours is iets ouder (Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLQ 20). Het heeft deel uitgemaakt van een boek van enige omvang; het einde van het 22ste katern is gemarkeerd met een kleine cirkelvormige decoratie in drie kleuren. Als zelfs een katernsignatuur wordt versierd, heeft de rest van het boek vast ook wel decoratie geken. Van een ander Karolingisch fragment in zijn verzameling was Visser wél op de hoogte. Het gaat om twee bifolia uit de tiende eeuw met *Epigrammata ex sententiis Augustini*, puntdichten naar uitspraken van Augustinus, van diens volgeling Prosper Tiro van Aquitanië, met interlineaire en marginale glossen (73 B 23 nrs. 80-81).

Het vroegste 'echte' boek in de collectie-Visser bevat delen uit boek 1 en 2 van *De institutione arithmetica* van Boethius (ca. 480-524), een opmerkelijk wiskundeboek uit de tweede helft van de elfde eeuw (78 E 59). Het is geschreven in Oost-Frankrijk, vermoedelijk in wat toen Neder-Lotharingen heette; de initiaal – niet meer dan een pentekening – op fol. 21v schijnt karakteristiek te zijn voor de Maasstreek. In de late middeleeuwen was de codex in het bezit van de humanist Guillaume Pellicier (ca. 1490-1568), bisschop van Maguelone en Montpellier, nadien kwam het boek terecht in het Collège de Clermont te Parijs. Uit de bibliotheek van dit jezuïetencollege bezat Visser meer dan vijftig manuscripten, die hij had gekocht op een veiling in Den Haag in 1770. Daar waren zij ingebracht door zijn stadgenoot en bibliofiel Gerard Meerman (1722-1771), die zes jaar eerder bijna de gehele handschriftenverzameling van het in 1763 opgeheven Collège had weten te bemachtigen.

Uit historisch oogpunt interessant is een convoluut met twaalfde-eeuwse stukken (128 E 14). Het bevat onder meer de originele annalen van de abdij Fontanelle (later Saint-Wandrille) tot in het jaar 1110, gedeelten uit de *Historia Langobardorum* van

Paulus Diaconus († 800), en – helemaal achterin – een verslag van het ‘danswonder van Cölbigk’ (fol. 49v-50r). Die laatste tekst is opgesteld als een bekentenis door een zekere Stephanus. Hij beschrijft daarin een voorval dat in 1021 zou hebben plaatsgehad in Colouize (Cölbigk bij Bernburg) in Saksen, waar een groep mannen als boete voor het verstoren van de kerstmis een jaar lang onophoudelijk moest blijven ronddansen.

Bijzonder door de vorm is een Middelnederlandse vouwkalender uit de Noordelijke Nederlanden, bestemd voor gebruik in het bisdom Utrecht, met ingekleurde pentekeningen (130 E 26). Het gaat om een dunne rol, van 49 millimeter hoog, met een lengte van 1311 millimeter, bestaande uit twee achter elkaar geplakte stroken perkament. Visser kocht deze ‘boerenkalender’ toen hij twintig jaar oud was op de veiling van de historicus en bibliograaf Isaac Le Long (1683-1772). Hij beschreef het met jeugdig enthousiasme als een *Nederduitsche Almanach van den jaare 1300*, maar waarschijnlijk is de kalender bijna een eeuw jonger. Een kopie ervan berust in de universiteitsbibliotheek van Leiden (Leiden, UB, ms. BPL 2430).

Ook minder oud dan Visser dacht, is een Middelneder-

Vouwkalender; Noordelijke Nederlanden, eind 14de eeuw. 130 E 26.

lands handschriftje met *Die bedudinghe van dat boeck Cantica Canticorum*, een commentaar op het Hooglied (76 J 6). De datering *Anno Domini MCCCIII* op de laatste bladzijde, fol. 72v, is een vervalsing. Het boek dateert in werkelijkheid uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Op grond van de taalvormen wordt het gelokaliseerd in de oostelijke deel van de Noordelijke Nederlanden (76 J 6).

Het grootste belang van Vissers verzameling ligt evenwel in de aanwezigheid van een aantal bijzonder mooie, verluchte Middelnederlandse handschriften. De Koninklijke Bibliotheek rekent die tot de topstukken van haar collectie. Te noemen zijn bovenal drie codices met werk van de dichter Jacob van Maerlant (ca. 1235-1300) en de beroemde *Beatrijs* (76 E 16, 76 E 4, 76 E 5). We zullen daar straks nader mee kennismaken.

De collectie-Lupus

Joseph-Désiré Lupus (1766-1822) was een zonderlinge verzamelaar van van alles en nog wat die zijn brieven ondertekende met de vreemde titel *chevalier-primat*, ridder-primaat. Over zijn persoonlijke leven is niet veel meer bekend dan dat hij in Binche in Henegouwen is geboren en sinds 1815 in Brussel woonde. In de loop der jaren bracht hij een verzameling zeldzaamheden en curiositeiten bijeen waarvan de herkomst even duister is als die van de man zelf: beeldhouwwerken, schilderijen, geschreven en gedrukte boeken, maar ook wapens, penningen, zegels, sleutels, ringen en dergelijke. In 1817 bood Lupus al dat moois aan koning Willem I aan, met het voorstel er te zijner ere een *Musée Guillaume* mee in te richten in Brussel of in Den Haag. Lupus zelf zou van dat museum dan staatsraad-conservator voor het leven worden, tegen een nader te bepalen salaris. De waarde van de collectie becijferde hij zelf alvast op f 320.000. De ambtenaren van de koning waren niet onder de indruk, maar namen het aanbod in beraad en gingen op onderzoek uit.

De onderhandelingen verliepen stroef. In een van zijn vele brieven beklagde Lupus zich bij staatssecretaris Anton

Reinhard Falck (1777-1843) op hem typerende wijze over het vermeende getreuzel: terwijl de Zoon van God niet meer dan veertig dagen in de woestijn had hoeven vasten, was hij nu al 43 dagen in afwachting van een bezoek, mopperde hij. 'Omdat die lange duur de krachten van het menselijke onvermogen te boven gaat, bid ik de heer Falck de goedheid te hebben mij weldra uit dit vagevuur te trekken. Amen.' Uiteindelijk ging Lupus akkoord met een bod van f 20.000 voor de gehele verzameling en een jaargeld van f 800. Dat 's konings naam aan de collectie werd verbonden, was ook al te veel gevraagd. Die eer verdiende de verzameling niet. In 1819 werd het rariteiten-kabinet onder de naam *Musée Lupus* ondergebracht in een zaal van het Oude Hof, het paleis van Karel van Lotharingen in Brussel. Lupus werd benoemd tot conservator van zijn eigen collectie.

Na Lupus' dood in 1822 oordeelde Falck, inmiddels minister van Onderwijs, in een rapport aan de koning dat de verzameling te weinig beduidend en uitgebreid was om nog langer als een afzonderlijke openbare inrichting te blijven bestaan. Nog in hetzelfde jaar werd het museum opgeheven en de verzameling verdeeld over verschillende koninklijke kabinetten. De gedrukte boeken en de handschriften gingen naar de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Een uitzondering schijnt te zijn gemaakt voor vier kisten met boeken en manuscripten uit de abdij van Villers, die werden getransporteerd naar de universiteit van Leuven. Daar wachtte hun hetzelfde droeve lot als de rest van de universiteitsbibliotheek: in 1914 gingen bijna duizend handschriften, achthonderd incunabelen en driehonderdduizend jongere gedrukte boeken in vlammen op.

Tegenwoordig doen kenners niet meer schamper over de verzamelingen van Lupus. Zijn handschriften – vrijwel allemaal middeleeuws – zijn van onschatbare waarde voor de Koninklijke Bibliotheek. In de Haagse magazijnen liggen meer dan honderdvijftig manuscripten uit het *Musée Lupus* en bijna zestig daarvan zijn op enigerlei wijze versierd. Tot de collectie-

Band van Gregorius de Grote, Expositio Ezechielis; Cambron, tweede helft 12de eeuw. 78 D 45.

Lupus behoren de oudste boeken in de Koninklijke Bibliotheek, teruggaand tot de negende eeuw (130 E 15, 130 E 6, 71 H 66, 74 J 24). Een boek uit de tweede helft van de twaalfde eeuw steekt nog in zijn oorspronkelijke band (78 D 45), wat voor een codex van die ouderdom exceptioneel is.

Meer dan dertig handschriften, voornamelijk uit de dertiende eeuw, zijn afkomstig uit de cisterciënzer abdij Cambron in Hene-gouwen. Dat weten we niet dankzij, maar ondanks Lupus, die zijn uiterste best heeft gedaan om te verhullen waar

de codices vandaan komen door de eigendomsmerken van de abdij weg te schrappen. Maar af en toe vergat hij er een, of ging hij slordig te werk; en eenmaal op het goede spoor gezet, is het een koud kunstje om Lupus' boeken aan te wijzen in een catalogus van de abdij uit 1782.

Een exemplaar van het *Liber casuum decretalium* van Johannes de Deo († 1267) behoort tot de handschriften die in Cambron zijn geschreven (73 E 14). Het is te dateren tussen 1246 en 1253 en stond ruim vijf eeuwen later nog steeds in de abdijsbibliotheek. Daar stond toen ook een bundel uit de dertiende eeuw met preken van Hieronymus (ca. 349-420) en Petrus Damiani (1007-1072) over Johannes de Evangelist (72 J 16). De tekst van Petrus Damianus begint op fol. 39r met een gehistorieerde initiaal *H*: Johannes de Evangelist te midden van twee nonnen. In zijn handen houdt Johannes een banderol met de beginwoorden van zijn evangelie, *In principio erat verbum* ('In den beginne was

Petrus Damiani, *Sermo de sancto Johanne evangelista*; Cambron, derde kwart 13de eeuw. 72 J 16, fol. 39r.

het woord'). In de zestiende eeuw behoorde de codex aan de Notre-Dame te Spinlieu, een stichting van Cambron.

Een andere bron van kostbare oude boeken voor Lupus' verzameling was de premonstratenzer abdij *Bona Spes* of Bonne-Espérance in Vellereille-le-Brayeux, vlakbij zijn geboorteplaats Binche. Op grond van hun banden kunnen minstens vijf codices uit de twaalfde en de dertiende eeuw aan deze abdij worden toegeschreven. Een daarvan is een *Expositio super Cantica Canticorum*, een commentaar op het Hooglied door Origenes (ca. 185-ca. 254) in de vertaling uit het Grieks door Rufinus van Aquileia (ca. 345-ca. 410), uit de tweede helft van de twaalfde eeuw (76 F 8). In de gehistorieerde initiaal *I* op fol. 1v is Origenes afgebeeld, de voeten gekruist, met in zijn hand een boek of blad met de tekst *Epythalamium* ('Het huwelijkslied'). De illuminator had voor de initiaal iets meer ruimte nodig dan de scriptor had gereserveerd.

Origenes, Expositio super Cantica Canticorum; Vellereille-le-Brayeux, tweede helft 12de eeuw. 76 F 8, fol. 1v.

De collectie-Gérard

Voor de verwerving van de handschriften uit de verzameling van de Zuid-Nederlander Georges-Joseph Gérard (1734-1814) heeft de Koninklijke Bibliotheek wat geduld moeten opbrengen. In 1818 bood Gérard's weduwe de handschriften aan koning Willem I te koop aan. De collectie werd voor f 7000 door de Staat gekocht en geplaatst in het Algemeen Rijks-

archief in Den Haag. Het jaar daarop bood Gérards weduwe de gedrukte boeken van haar man te koop aan. Deze kocht koning Willem I voor f 9000 uit zijn persoonlijke fondsen. De meeste gedrukte werken kwamen terecht in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; wat daar niet gewenst was, werd afgestaan aan de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Pas in 1832 werd het grootste gedeelte van de handschriftenverzameling van Gérard op nadrukkelijk verzoek van bibliothecaris Flament alsnog overgedragen aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Vooral voor de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden is de verzameling van Gérard van uitzonderlijke betekenis.

Tot de collectie-Gérard behoren zo'n vijftig handschriften van vóór het midden van de zestiende eeuw. Daarvan is de helft op de een of andere manier versierd. De oudste boeken in de verzameling dateren uit de twaalfde eeuw. Bijzondere vermelding verdienen een evangeliarium (76 E 17) en een psalter (76 F 13), beide uit de twaalfde eeuw, het getijdenboek van Filips van Bourgondië (76 F 2) en een statutenboek van het Gulden Vlies (76 E 10), beide uit de vijftiende eeuw; we komen deze handschriften verderop nog tegen.

Een ander belangrijk twaalfde-eeuws werk in Gérards verzameling is een convoluut uit het klooster Saint Hubert in de Ardennen, in twee delen; Gérard maakte er de huidige vier delen van (KB mss. 71 E 40, 71 E 41, 71 E 43, 72 E 9). Het bevat onder meer het *Liber pastoralis* van paus Gregorius de Grote († 604) en de bisdomskroniek *Gesta pontificum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium*, een verslag van de verrichtingen van de bisschoppen van Tongeren, Maastricht en Luik tot 1048, opgesteld door Heriger van Lobbes (ca. 950-1007) en voortgezet door Anselmus van Luik (1008-1056).

Gérards historische belangstelling blijkt verder bijvoorbeeld uit een exemplaar met excerpten uit de keizerskroniek van Martin von Troppau alias Polonus († 1278), het *Chronicon imperatorum* (71 G 63). Het handschrift dateert uit circa 1270-1275, dus nog van tijdens het leven van de auteur. De

gehistorieerde initiaal *P* op fol. 1r beeldt een keizer uit, met scepter en rijksappel.

Soms wisselt een middeleeuws handschrift op illegale wijze van eigenaar. Dat overkwam het Zuid-Nederlandse getijden- en

Martinus Polonus, *Chronicon imperatorum*; Frankrijk, ca. 1270-1275.
71 G 63, fol. 1r.

gebedenboek van Catharina en Ida van Herck, met twaalf blad-grote en zeven kleinere miniatures en achttien gehistorieerde initialen, in een contemporaine band gemaakt door Jacobus de Gavere (olim 74 H 40). Het handschrift is uit de KB gestolen. Het bleek in 1922 vermist, dook nadien op bij de Belg Alphonse De Poortere en werd in 1991 door antiquariaat Heribert Tenschert in Rotthalmünster verkocht aan de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam (BPH 187). Helaas is het nadien opnieuw verkocht, nu met onbekende bestemming.

Het ontvreemden van boeken kent een lange traditie. Gérard was lange tijd beheerder van de oude Bourgondische bibliotheek in Brussel, die mede door zijn inzet werd omgezet in een openbare bibliotheek. Het vermoeden bestaat dat hij in deze periode een aantal handschriften uit deze omvangrijke en oude verzameling een plaatsje heeft gegeven in zijn eigen bibliotheek.

Latere verwervingen

Na 1832 heeft de Koninklijke Bibliotheek nog honderden middeleeuwse handschriften verworven, ook verluchte, maar die aanwinsten zijn minder bepalend geweest voor het internationale aanzien van de bibliotheek. Het zou ondoenlijk zijn ze hier stuk voor stuk te noemen. We maken voor enkele van de belangrijkste deelcollecties een uitzondering. Onvermeld blijven de losse schenkingen en aankopen.

Middeleeuws in de verzameling van rijksarchivaris Henrik van Wijn (1740-1831), die de bibliotheek in 1833 kocht, zijn een handvol interessante fragmenten en één complete codex: Jan van Heelu's *Rijmkroniek over de slag bij Woeringen* in 1288, een handschrift dat omstreeks 1440 in opdracht van de stad Brussel werd gekopieerd door Heinricus van den Damme (76 E 23). Het bevat geen miniatures, wel penwerkinitialen, gedecoreerde initialen en randversiering.

De collectie-Maastricht, verworven in 1840, telt ongeveer zeventig middeleeuwse handschriften, voornamelijk

uit de vijftiende eeuw en voornamelijk liturgisch, maar weinige met verluchting. In de *Limburgse sermoenen* (70 E 5), nog uit de dertiende eeuw, staat op fol. 3r een gehistorieerde initiaal *E* met geschilderde randversiering en penwerk. In de letter onderricht Christus zijn discipelen. Hij houdt hun een rol voor met de woorden *et vos similes hominibus* [expectantibus dominum suum], een verwijzing naar Lucas 12:36 ('en wees als knechten die hun heer opwachten'). Uit ongeveer dezelfde tijd en streek stamt een boek met Augustinus' *De civitate Dei* en enkele andere teksten (71 A 1). De enige twee gehistorieerde initialen in dit boek staan op fol. 8r. Zij bevatten allebei een portret van de auteur; in de linkerkolom een *I* met Augustinus als bisschop met kromstaf, in de rechterkolom een *G* waarin hij met een open boek aan een lesenaar zit. De collectie-Weesp kwam in 1847 de Koninklijke Bibliotheek binnen. Zij bevat meer dan vijftig middeleeuwse handschriften, vooral stichtelijke werken uit de vijf-

Limburgse sermoenen; Maastricht of Sint-Truiden, eind 13de eeuw. 70 E 5, fol. 3r.

Augustinus, *De civitate Dei*; Tongeren, ca. 1300. 71 A 1, fol. 8r.

Getijdenboek; Parijs, midden 15de eeuw.
 74 F 1, fol. 84v.

tiende eeuw. Handschriften met miniaturen zitten daar niet tussen, wel handschriften met penwerk.

In 1909 kocht de Koninklijke Bibliotheek de verzameling van antiquaar en veilinghouder Anton W.M. Mensing (1866-1936). De collectie-Mensing legde de basis voor de boekbandencollectie van de bibliotheek. Er zitten ook zestien middeleeuwse handschriften bij, voornamelijk getijden- en gebedenboeken, waaronder enkele met mooie miniaturen. Een daarvan is een getijdenboek uit Parijs uit het midden van de vijftiende eeuw, met twaalf miniaturen door een navolger van de Meester van Jean Rolin II (74 F 1). De miniatuur aan het begin van de vespers in de Mariagetijden (fol. 84v) toont de vlucht van Maria, Jozef en Jezus naar Egypte. Tot slot moet worden vermeld dat de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) haar omvangrijke en voor de medioneerlandistiek uiterst belangrijke collectie in 1937 in permanent bruikleen heeft gegeven aan de Koninklijke Bibliotheek. Daaruit zijn in de eerste plaats de beroemde Maerlant-codices te lichten: een *Der naturen bloeme* uit Vlaanderen, tweede kwart van de veertiende eeuw, met onder meer 455 kolomminiaturen (KA 16); een West-Vlaamse *Spiegel historiael* uit circa 1325-1335, met 45 miniaturen en negentien gehistorieerde initialen (KA 20); en een Utrechtse *Rijmbijbel* met *Die wrake van Jherusalem* uit het eind van de veertiende eeuw met tien miniaturen (KA 18). Andere verluchte handschriften in de collectie van de KNAW zijn een Brabants gebedenboek uit de eerste helft van de vijftiende eeuw dat een zekere Kierstine Veters ooit heeft geschonken aan haar zuster Lijsbet Veters (KA 31); en een vroeg getijden- en gebedenboek uit de Zuidelijke Nederlanden (Brussel?), circa 1390, met 29 miniaturen (KA 36).

Boeken voor kerken en kloosters

Het is een gemeenplaats te zeggen dat alle middeleeuwse boeken werden geschreven in kloosters. Dat is ook zeker onjuist. Maar voor de periode tot en met de twaalfde eeuw gaat het voor veel boeken wel degelijk op. Voordat er in Europa universiteiten ontstonden, waren kloosters de intellectuele centra bij uitstek. Daar werd de kennis van weleer verzameld, gekopieerd en doorgegeven. Monniken hadden boeken nodig voor mis en koorgebed, maar ook voor studie van de bijbel en de werken van de kerkvaders. En het handigst was om die boeken gewoon zelf te schrijven.

Karolingische verluchte handschriften

Het oudste boek van de Koninklijke Bibliotheek dateert uit het begin van de negende eeuw (130 E 15). MANUSCRIPTUM PER-ANTIQUUM, ‘een heel oud handschrift’, liet Lupus dan ook in goud op de band stempelen toen het boek al bijna duizend jaar bestond. Het is een dik, maar qua afmetingen bescheiden boekje; met een hoogte van ongeveer 15 en een breedte van 9½ centimeter heeft het met zijn zwarte fluwelen band wel iets weg van een blok turf. De inhoud bestaat voornamelijk uit een verzameling van exegetische teksten, onder andere uittreksels uit werken van Hieronymus, Isidorus van Sevilla, Augustinus en Beda Venerabilis. Daarnaast bevat het een zeldzame beschrijving van het Heilige Land uit de zesde eeuw, Theodosius’ *De situ Terrae Sanctae*. Dit alles is geen verbazingwekkende lectuur voor een kloosterling. Meer bevreemding wekt wellicht het drinklied dat een van de monniken later in de negende eeuw in de verzamelbundel schreef: *Idcirco leti bibamus / Quantum sufferre possumus* – ‘Laten we daarom vrolijk drinken / Zoveel we kunnen verdragen’ – zo luidt een passage ervan. In een vromere gemoedstoestand voegde diezelfde gebruiker, een zekere Alebertus, een Petrushymne toe. Daarmee betoonde hij eer aan de patroon van zijn klooster, de Sint-Pietersabdij te

Flavigny in Bourgondië, waar het handschrift ook op paleografische gronden wordt gelokaliseerd: het is geschreven in hetzelfde scriptorium als een handschrift dat daar zeker moet zijn ontstaan (Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. Lat. 2123). Uiterlijk in de veertiende eeuw stond het KB-boek in de bibliotheek van de abdij van Saint Bertin in Saint-Omer, getuige de aantekening *de libraria sancti Bertini* op fol. 1r. Mogelijk trof Lupus het daar aan, tezamen met een bundel hagiografische teksten uit omstreeks het jaar 1000 (70 H 50) en een reeks psalterillustraties uit het eind van de twaalfde eeuw (76 F 5). Over die laatste komen we nog te spreken.

Boeken uit Flavigny in het begin van de negende eeuw vertonen dikwijls archaïsche trekjes. Ook het oudste KB-boek heeft in schrift en verluchting nog allerlei kenmerken van de

Hieronymus, Expositio quattuor evangeliorum; Flavigny, eerste helft 9de eeuw.
130 E 15, fol. 45v-46r.

voor-Karolingische periode. Dat is bijvoorbeeld te zien aan het begin van de belangrijkste en meest omvangrijke tekst in het handschrift, een verhandeling over de vier evangeliën die hier ten onrechte op naam staat van Hieronymus. De tekst begint losjes op de linker bladzijde: *Incipit expositio quatuor evangeliorum sancti Hieronimi presbyteri* ('Hier begint een uiteenzetting over de vier evangeliën van de heilige priester Hiëronymus'). De initiaal *I* is versierd met vlechtwerk en vogelkoppen, motieven die zijn ontleend aan de insulaire traditie en die op het continent een zelfstandige ontwikkeling doormaakten. Ook het kleurgebruik en het 'diminuendo' in het schrift zijn overgenomen uit de Iers-Engelse boekverluchtungskunst

De Karolingische renaissance treedt duidelijk aan de dag in een iets jonger boek, waarvan slechts zeven bladen bewaard zijn gebleven (130 E 6). Daarop staan verhandelingen over

Disquisitio de symbolo fidei; Stavelot, ca. 865-900.
130 E 6, fol. 1v-2r.

het geloof en de geloofsbelijdenis, in een rijpe Karolingische minuskel uit de periode 865-900. Het incomplete handschrift eindigt halverwege het *Libellus fidei* van de Britse monnik Pelagius († ca. na 418), dat hier is toegeschreven aan kerkvader Hieronymus († 420). De twee sierbladzijden voorin hebben ook oorspronkelijk het begin van de codex gevormd. De rest van het handschrift is waarschijnlijk niet versierd geweest.

Opnieuw zien we op de linkerbladzijde een met vlechtwerk en een dierenkop versierde initiaal, nu de letter *P*, maar nu meer gestileerd en gevat in een strakke omlijsting met krulornamenten. Het schrift in gouden kapitalen op purperen ondergrond doet denken aan de Karolingische pronkstukken uit de tweede helft van de negende eeuw. Het is niet zeker waar het boek werd geschreven. Misschien gebeurde dat in de abdij van Stavelot in het huidige België, mogelijk ergens anders in het bisdom Luik. Ook deze Karolinger bereikte de Koninklijke Bibliotheek via de verzameling van Lupus.

Evangeliëboeken: evangeliaria en evangelistaria

Minder twijfel over de plaats van ontstaan heerst rond het bekende evangeliarium van Egmond (76 F 1). Het staat wel vast dat de trots van de Koninklijke Bibliotheek omstreeks 875 is geschreven in Reims. Bernhard Bischoff, de gezaghebbende twintigste-eeuwse kenner van Karolingische handschriften, herkende er twee schrijfstijlen in: de evangeliën van Mattheus en Marcus zijn geschreven in de zogenaamde Hincmar-stijl, genoemd naar aartsbisschop Hincmar van Reims (845-882); het schrift van de evangeliën van Lucas en Johannes is van hetzelfde type als de beroemde bijbel van San Paolo fuori le Mura in Rome, een boek dat koning Karel de Kale tussen 870 en 875 in Reims heeft laten schrijven.

Maar het Egmondse evangeliarium dankt zijn faam niet zo zeer aan wat het oorspronkelijk was, als wel aan wat het vervolgens is geworden. Enkele decennia na voltooiing, misschien nog voor het jaar 900, onderging het evangeliëboek

Het begin van het evangelie van Marcus, in evangelarium (Reims, ca. 875); Saint-Amand, ca. 900. 76 F 1, fol. 69v-70r.

een 'update'; het moest mooier worden. Er werden canontafels met interne verwijzingen aan toegevoegd (of de bestaande tafels werden vervangen) en voor elk evangelie werd een set sierbladzijden gezet. Oorspronkelijk telde het boek slechts één versierde initiaal (fol. 71ar), een *I* aan het begin van het evangelie van Marcus, uitgevoerd in Franco-Saksische stijl. De rond 900 toegevoegde versiering is in een late variant van deze stijl. Vermoedelijk stamt zij uit de abdij van Saint-Amand, in het uiterste noorden van Frankrijk. We danken er de portretten aan van de evangelisten Mattheus (fol. 17r), Marcus (fol. 70r), Lucas (fol. 105r) en Johannes (fol. 162r), telkens met op de tegenoverliggende bladzijde hun symbool, respectievelijk de engel, de leeuw, de stier en de adelaar.

De 'finishing touch' kreeg de codex rond 975, toen de West-Friese graaf Dirk II († 988) en diens echtgenote Hildegard van Vlaanderen († 990) het boek cadeau deden aan de opnieuw gestichte abdij in Egmond. Ter gelegenheid van deze schenking liet het grafelijke echtpaar twee miniaturen vervaardigen. De eerste verbeeldt de schenking van het evangelarium aan het klooster. De begeleidende tekst luidt: *Hoc textum dedit almo*

Schenkingsminiaturen, in evangeliarium (Reims, ca. 875); Gent, ca. 975.
76 F 1, fol. 214v-215r.

patri Teodricus habendum / Necne sibi coniuncta simul Hildgardis amore / Altberto quorum memor ut sit iure per evum ('Dit boek is geschonken door Dirk en Hildegard, zijn geliefde vrouw, aan de genadige vader Adalbert, zodat hij ze zich in alle rechtvaardigheid tot in de eeuwigheid zal herinneren'). De tweede miniatuur toont de heilige Adalbert, de patroon van de abdij, die de goddelijke zegen afsmeekt over de graaf en gravin. Hierbij staat geschreven: *Summe Deus rogitō miserans conserva benigne, hos tibi quo iugitur formulari digne laborent* ('Meest verheven Heer, ik smeeik u nadrukkelijk met welwillendheid om te waken over het welzijn van deze mensen, die zoveel moeite hebben gedaan om u op een waardige manier te dienen').

De dedicatieminiaturen zijn de oudste afbeeldingen van 'Hollandse' personen. Zij zijn van groot cultuurhistorisch belang. Maar de vroegste schilderwerken van Noord-Nederlandse bodem, zoals wel is gedacht, zijn zij toch niet. Het is aannemelijk dat Dirk en Hildegard de miniaturen in Gent hebben laten maken. Daar verbleven zij een groot deel van hun publieke leven, zo blijkt uit de oorkonden die zij uitvaardigden ten gunste van *Blandinium*, ofwel de Gentse Sint-Pietersabdij;

daar ook werden de monniken gerekruteerd die de nieuwe Egmondse abdij bevolkten. In de Sint-Pietersabdij lag sinds 965 Hildegards vader Arnulf I begraven, de Vlaamse graaf die de abdij van Saint-Amand had laten herbouwen. Misschien heeft hij een rol gespeeld in de verwerving van het boek door zijn dochter en schoonzoon. Zo reisde het in Saint-Amand opgedirkte negende-eeuwse evangelarium uit Reims via Gent in de tiende eeuw naar Egmond, waar het de komende zes eeuwen zou blijven.

De lotgevallen van de codex in de vroegmoderne tijd zijn tumultueus. Kort voor of kort na de verwoesting van de abdij van Egmond in 1572-1573 nam de bisschop van Haarlem het kostbare boek onder zijn hoede. Een jaar of tien jaar later werd het overgebracht naar Keulen, waar het sinds 1583 werd bewaard in het dominicanenklooster. In het begin van 1604 eiste apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer het evangelarium daar op en plaatste het in het priesterseminarie in Keulen, ook bekend als het Utrechtse College. Na zijn dood in 1614 bleef het voorlopig daar, sinds 1615 als bezit van het College, maar in de loop van de zeventiende eeuw is het boek overgebracht naar de Sint Geertrudiskerk in Utrecht; wanneer precies, en langs welke weg, is niet helemaal helder. Steeds verder zakte het Egmondse evangelieboek weg in het geheugen van kerkvorsten en historievorsers.

Een vermelding door de pastoor van de Geertrudiskerk in een publicatie uit 1721 bleef vrijwel onopgemerkt. Historicus Adriaan Kluit (1735-1807) wist in 1777 te vertellen dat gravin Hildegard ooit een tekst van de evangeliën “auro lapidibusque preciosis exornatum” – versierd met goud en kostbare stenen – aan Egmond had geschonken, maar durfde niet te denken dat het boek zelf nog bestond. Henrik van Wijn (1740-1831), de archivaris van de Bataafse Republiek, wees de lezers van zijn *Huiszittend leeven* er in 1802 op dat dit evangelarium al in de *Rijmkroniek* van Melis Stoke wordt genoemd. Deze rijmkroniek uit circa 1300 meldt over de schenking van ‘Hildegart van

Hollant' aan 'Sente Aelbrecht':

Oec gaf si doer sine minne
Enen ewangelien boec der mede
Ghemaect met groter dierhede
Van edelen stenen van finen goude

Maar ook Van Wijn wist destijds niet beter dan dat het boek verloren was gegaan. Tot 1805.

In februari 1805 schreef de Utrechtse schepen Petrus van Musschenbroek (1764-1823) aan Van Wijn dat hij het Egmondse evangeliarium had ontdekt, zelfs enkele ogenblikken in handen had mogen houden. Het was inmiddels weliswaar van goud en edelgesteente ontbloot, maar verder "seer wel geconserveerd, dog niet heel makkelijk te lezen". De kans om het te kunnen kopen, achtte hij nihil; maar hij zou proberen het voor een paar dagen te leen te krijgen voor Van Wijn. Van Musschenbroek had zijn post als archivaris van Utrecht aan Van Wijn te danken en beschouwde hem als een tweede vader. Hij was hem graag van dienst. Na enig geharrewar kreeg Van Wijn het handschrift anderhalve maand later inderdaad voor enkele dagen te leen van de beheerder, pastoor Timotheus de Jongh van de Geertrudiskerk. Die enkele dagen groeiden uit tot enkele maanden, en toen Van Wijn de codex een jaar later opnieuw thuis mocht gebruiken, gaf hij het maar helemaal niet meer terug, ondanks herhaald aandringen van De Jongh. De ergernis daarover werd allerminst weggenomen door Van Wijns publicatie over het evangeliarium in het *Huiszittend leeven* van 1812, waarin zowel de voornaam van de pastoor als de naam van diens parochiekerk verkeerd staan gedrukt. Het uitblijven van het toegezegde vervolg op deze publicatie maakte de zaak ook al niet veel beter (dat vervolg is nooit in druk verschenen). Kortom, pastoor De Jongh zag het boek niet meer terug. In 1818 stierf hij. Het jaar daarop kreeg zijn opvolger, Arnoldus Stanislaus van Werckhoven († 1852), het

evangelieboek eindelijk terugbezorgd.

Het was deze Van Werckhoven die voor het eerst de mogelijkheid naar voren bracht om de codex tegen een behoorlijke prijs of tegen een jaarlijks inkomen in 's lands bibliotheek te plaatsen. Tien jaar later bood de Oud-Bisschoppelijke Clerezij als rechthebbende eigenaar het voor f 1000 te koop aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Uiteindelijk stemde koning Willem I toe in de aankoop van het boek voor f 800. Namens het ministerie overhandigde jonkheer Willem Hendrik Jacob baron van Westreenen van Tiellandt het eind april 1830 aan bibliothecaris Flament. De stokoude Van Wijn heeft dat nog net kunnen meemaken; Van Musschenbroek was toen al bijna zeven jaar dood.

Twee andere, wat jongere evangeliaria verdienen het om hier te worden genoemd. Het ene kocht de KB in 1965 van het Collegium Albertinum in Nijmegen, het andere is afkomstig uit de collectie-Gérard.

De eerstgenoemde en oudste van beide codices stamt uit de tiende eeuw (135 F 10). Zoals gebruikelijk vermeldt het boek noch wanneer, noch waar het is gemaakt. Evenals bij het Egmondse evangeliarium zijn tekst en beeld op verschillende plaatsen en tijdstippen ontstaan. Te oordelen naar het schrift zijn de evangeliën aanvankelijk geschreven in de rijksabdij Corvey en was er ook een in Fulda geschoolde scriptor in werkzaam. Dit onvoltooide en onversierde evangeliarium is elders aangevuld en voorzien van monumentale illuminatie. We kunnen vrij nauwkeurig vaststellen waar en wanneer dat is gebeurd.

Het achterin toegevoegde *capitulare evangeliorum de circulo anni* (fol. 160r-168v), een kalender met opgaven van de teksten die in de loop van het kerkelijk jaar tijdens de mis dienden te worden gelezen, wijst in de richting van Mainz. Dat *capitulare* is namelijk gekopieerd uit een evangeliarium dat sinds kort na zijn

Het begin van het evangelie van Mattheus, in evangeliarium (Corvey, tweede helft 10de eeuw); Mainz, begin 11de eeuw. 135 F 10, fol. 7v-8r.

ontstaan rond het jaar 1000 tot op de dag van vandaag wordt bewaard in de domschat van Mainz. Nader onderzoek van de artistieke uitvoering van het Haagse evangeliarium bevestigt een ontstaan ervan in Mainz, in het St. Albanusklooster of in de dom zelf, en wel ten tijde van aartsbisschop Willigis (975-1011). In zijn tijd beleefde de boekverluchting in Mainz een opvallende bloeiperiode.

De producten van de Ottoonse schildersschool van Mainz zijn veelal beïnvloed door Karolingische voorbeelden uit de school van Reims, maar er zijn ook Byzantijnse invloeden in te herkennen. De verluchting van het Haagse handschrift is het stilistisch meest ontwikkelde werk uit deze groep. De invloed van Reims is hier tanende. Het boek wordt daarom gedateerd tegen het einde van het pontificaat van Willigis. Met diens dood in 1011 was het afgelopen met de Mainzer boekverluchting.

Twee van de vier evangelistenportretten zijn in het boek

bewaard gebleven, elk aan het begin van hun eigen evangelie: Mattheus (fol. 7v) en Markus (fol. 47v); die van Lucas en Johannes zijn verdwenen. Mattheus is afgebeeld terwijl hij met gouden uncialen schrijft aan het geslachtsregister van Jezus waarmee hij zijn evangelietekst begint: *Liber ...*; vervolgd op de tegenoverliggende sierbladzijde: ... *generationis Ihesu Christi filii David* etc. Hij schrijft op een perkamenten rol die wordt vastgehouden door een gevleugelde man, Mattheus' gebruikelijke symbool, in de rechterbovenhoek. Markus is op vergelijkbare wijze afgebeeld met zijn symbool de leeuw. Naast de evangelistenportretten en zes – van de oorspronkelijk acht – purperen sierpagina's bevat de codex twaalf versierde bladzijden met canontafels (fol. 1r-6v). Die canontafels zijn van het Reimser type, wat opnieuw suggereert dat een Karolingisch evangelieboek uit Reims in het eerste decennium van de elfde eeuw in Mainz voorhanden is geweest.

Evenals zijn Noord-Franse voorbeeld ging het nu verluchte

Het begin van het evangelie van Marcus, in evangeliarium (Corvey, tweede helft 10de eeuw); Mainz, begin 11de eeuw. 135 F 10, fol. 47v-48r.

evangelarium zelf op reis, maar dan in omgekeerde richting. Aan het eind van de twaalfde eeuw – maar mogelijk al eerder – was het in bezit van de kathedraal van Laon, vijftig kilometer ten noordwesten van Reims. Dat blijkt uit een lijstje met ‘casati’ op het schutblad voorin (fol. Iv). Achter iedere ‘casatus’ of vazal staat een plaatsnaam en een gewicht vermeld. Het gaat hier om leenmannen van de bisschop van Laon en het gewicht aan waskaarsen waarmee zij deelnamen aan een processie. Voor zover de plaatsnamen zijn geïdentificeerd, liggen zij alle in de omgeving van Laon. Verrassend, dat zo’n toevallige krabbel zoveel informatie kan opleveren! Ook een wijziging in de tekst en een aantekening uit 1656 wijzen op gebruik in Laon.

In 1811 kocht de deken van Nijmegen, frater Benedictus Huntjens (1753-1813), het evangeliëhandschrift en via hem kwam het terecht in de bibliotheek van het dominicanenklooster in Nijmegen, vervolgens in het Albertinum aldaar. Daaruit werd het in 1965 met elf jongere middeleeuwse handschriften verkocht aan de Koninklijke Bibliotheek.

Het andere evangelarium is tot stand gekomen in de tweede helft van de twaalfde eeuw, ergens in het cultuurgebied tussen Maas en Rijn dat ook wel Maasland wordt genoemd en dat ongeveer samenvalt met het middeleeuwse prinsbisdom Luik (76 E 17). In dit geval is het boek compositorisch wél een eenheid: schrift en beeld zijn tegelijkertijd geproduceerd. Het portret dat voorafgaat aan het evangelie van Markus is geschilderd op een rectozijde (fol. 42r); de evangelietekst begint op de achterzijde van dit blad, in dezelfde hand als de rest van de codex. De miniatuur kan dus niet later zijn toegevoegd. De overige drie evangelistenportretten staan op linkerbladzijden (fol. 11v, 64v, 100v), met versierde tekstpagina’s ertegenover op dezelfde opening. Ook deze zijn uit dezelfde tijd. De tien bladzijden met canontafels en de gedecoreerde initialen in het handschrift zijn uitgevoerd in dezelfde Maaslandse stijl.

Het Markusevangelie kondigt zichzelf aan met de woorden

De evangelist Marcus, in evangeliarium; Maasland, tweede helft 12de eeuw. 76 E 17, fol. 42r.

Inicium evangelii Ihesu Christi ('Begin van het evangelie van Jezus Christus'), waarbij de twee eerste letters *I* en *N* als een monogram zijn uitgewerkt op de achtergrond van het auteursportret. De schachten en de dwarsstreep van de beginletters zijn gevuld met bladwerk en omlijst met goud. Dezelfde monogramconstructie is gebruikt aan het begin van het evangelie van Johannes (fol. 100v), met dezelfde letters *I* en *N*, nu als het begin van de evangelietekst *In principio erat verbum* ('In den beginne was het woord'). De iconografische traditie van ineengestremgelde initialen is

bekend uit Karolingische en Ottoonse handschriften, maar werd in de twaalfde eeuw nieuw leven ingeblazen in Maaslandse en Noord-Franse handschriften. De scherpe aflijning en de uitvoering op een ondergrond van geometrische vlakken in diverse heldere kleuren brengen de Romaanse miniatures in verband met de emailkunst die in twaalfde-eeuws Maasland hoogtij vierde.

Waar precies in Maasland het evangeliarium werd gemaakt, is niet bekend. De streek kende in de twaalfde eeuw een groot aantal oude benedictijner abdijen en recente premonstratenzer kloosters waar boeken werden geschreven, verlucht en gebruikt, zoals in Nijvel, Stavelot, Sint-Truiden, Susteren, Sint-Odiliënberg, Rolduc en Floreffe. Omdat de Maaslandse kunst een groot uitstralingsgebied had, kunnen we ook denken aan de kloosters in Affligem, Park of Averbode.

De evangelist Johannes, in evangeliarium; Maasland, tweede helft 12de eeuw. 76 E 17, fol. 100v-101r.

Aan de houding van de evangelisten is te zien dat de kunstenaar zijn miniatures schilderde naar een Ottoons voorbeeld van ruim anderhalve eeuw eerder. Georges-Joseph Gérard, de Brusselse verzamelaar die de codex kort voor zijn dood in 1814 verwierf, meende evenwel dat het handschrift een kopie is van de *codex aureus* die een zekere *ancilla Dei* (dienares van God) Ada – volgens de overlevering een zus van Karel de Grote – rond 800 zou hebben geschonken aan de Sankt Maximinabdij bij Trier (Trier, Stadtbibliothek, ms. 22). Er is evenwel geen enkele reden hem hierin te volgen. Zowel de verluchting als de tekst van het gouden Ada-evangelieboek wijkt af van die in het Maaslandse evangeliarium.

In onderscheiding tot het evangeliarium, dat de complete tekst van de vier evangeliën presenteert, bevat het *evangelistarium* alleen delen uit de evangeliën die tijdens de mis worden

voorgelezen, de zogenaamde evangeliëperikopen. Het oudste evangelistarium in de KB-collectie dateert uit de tiende eeuw (70 E 17, fol. 1-64) en is zonder enige opsmuk ergens in Noord-Frankrijk geschreven in een Karolingische minuskel die volgens Boeren “het economisch en politiek verval van die tijd weer-spiegelt”. Helaas is het niet volledig bewaard gebleven. Van de vijftiende tot de zeventiende eeuw zijn aan dit boek in Maas-tricht allerlei eedsformulieren toegevoegd (fol. 65-70), onder meer voor de ambtsaanvaarding van schouten en schepenen en voor nieuwe kanunniken van het kapittel van Onze Lieve Vrouw in die stad. De slotzin *Sic me Deus adiuvet et hec sancta Dei evangelia* (ook in het Middelnederlands: *Soe helpt mij Godt, ende sijn heijlige Evangelien*) doet vermoeden dat die eden werden af-gelegd met de hand op deze toen al stokoude codex. Het boek is daardoor ter plaatse nogal vies geworden.

Niet alleen gebruikt in Maastricht, maar naar alle waar-schijnlijkheid ook daar geschreven is een evangelistarium uit het midden van de twaalfde eeuw (76 F 3). Verschillende schrijvers hebben eraan gewerkt. Het schrifttype dat zij hanteerden, laat duidelijk zien dat de Karolingische periode weliswaar voorbij is, maar toont nog niet de breking die kenmerkend is voor de gotiek; we spreken van een *littera pregotica* of pregotisch schrift. De rode initialen waarmee de evangeliëperikopen beginnen, zijn sober versierd met uitgespaard wit en met wat bescheiden penwerk. Heel bijzonder aan dit boek is het Paasspel met muzieknootatie dat rond 1200 op de schutbladen voorin werd bij-geschreven (fol. Iv, 14r). Het gaat om de tekst en de melodie van een gezongen spel dat met Pasen in de kerk werd opgevoerd. De Haagse tekst is de oudste in de Nederlanden en het enig bekende afschrift waarin regieaanwijzingen voorkomen. Het manuscript is gevat in een kalfsleren blindgestempelde band uit de tweede helft van de zestiende eeuw, het voor-plat ingelegd met een sculptuur in ivoor of walrustand voor-stellende Christus als wereldheerser in een mandorla. Deze *Maiestas Domini*-sculptuur is mogelijk afkomstig van een

*Evangelistarium; Maastricht, midden 12de eeuw.
76 F 3.*

oudere band en dateert misschien nog uit de twaalfde eeuw, hoewel de oorspronkelijkheid ervan ook wel is bestreden.

De omvangrijke, maar nog niet uitputtend ontsloten fragmentenverzamelingen van de KB herbergen twee bladen uit een elfde-eeuws Duits evangelistarium (72 A 28 nr. 40) en drie bifolia van een evangelistarium dat omstreeks 1200 vermoedelijk in de Eifel werd geschreven (73 B 23 nrs. 84-86).

Missalen, psalters en brevier

Naast evangeliaria en evangelistaria bewaart de Koninklijke Bibliotheek ook andere verluchte handschriften die in of voor een kerk of klooster zijn gemaakt. Onder de tientallen middeleeuwse liturgische handschriften, dat wil zeggen de boeken die voor gebruik tijdens de kerkelijke eredienst waren bedoeld, bevinden zich enkele prachtige missalen en psalters.

Een *missaal* is een boek met zowel de gezongen als de gesproken teksten van de mis. Als genre ontstond het missaal in de loop van de middeleeuwen door combinatie van verscheidene andere liturgische boeken. Oorspronkelijk was voor de verschillende onderdelen van de mis een afzonderlijk boek in gebruik, zoals het evangeliarium of het evangelistarium voor de evangelielezingen. Daarnaast kende de vroegmiddeleeuwse liturgie onder meer het *sacramentarium*, het *graduale* en het *epistolarium*.

Een sacramentarium bevat de gebeden voor de priester die de mis opdraagt. Van dit type handschrift bezit de Koninklijke Bibliotheek fragmenten uit de elfde en twaalfde eeuw (72 A 28 nrs. 70A, 49 (1-2); schutblad in ms. 70 H 25). In een graduale staan de tekst en de muziek van de gezongen delen van de mis, vooral psalmen. De oudste gradualen – opnieuw slechts fragmenten – in de Koninklijke Bibliotheek dateren uit de veertiende eeuw (134 B 14 nr. 111 (1-2); ms. 78 A 34). Tijdens de mis werd ook voorgelezen uit de Brieven en Handelingen van de apostelen, die zijn opgenomen in het epistolarium. Een laat voorbeeld van dit type handschrift is een Zuid-Neder-

lands product uit een cisterciënzer milieu uit het midden of het derde kwart van de vijftiende eeuw (76 J 17). Dit handschrift is niet verlucht, maar is een nadere inhoudelijke bestudering zeker waard. Al in de vijftiende eeuw was het eigendom van de Sint-Salvatorpriorij in Antwerpen, waar het ook wel zal zijn gemaakt. Een epistolarium kan ook andere bijbelteksten bevatten, soms ook uit het Oude Testament; wanneer er evangelielezingen in zijn opgenomen, spreken we van een *lectionarium*. Twaalfde-eeuwse versies van dit laatste type handschrift zijn in de KB vertegenwoordigd door verscheidene fragmenten (zoals een blad in 73 B 23 nr. 83; en als schutbladen in 73 H 25), maar ook een fraai exemplaar met spaarzaam gedecoreerde initialen uit de tweede helft van de eeuw trotseerde de tijd (73 D 4). Dit lectionarium is afkomstig uit de premonstratenzer abdij Bona Spes (Bonne-Espérance) te Vellereille-le-Brayeux bij Binche in Henegouwen, evenals drie andere middeleeuwse handschriften uit de Collectie-Lupus. Het is aangevuld met preken van Philippe de Harveng (1100-1183), de tweede abt van deze in 1126 gestichte abdij. Opmerkelijk aan deze codex is dat het een astronomische tabel bevat voor de jaren 1038-1551 (fol. 136v); dat is niet erg zinvol in een twaalfde-eeuws boek. Kennelijk is de tabel klakkeloos overgenomen uit een ouder exemplaar.

Zoals gezegd kwamen teksten uit dit soort liturgische handschriften in de middeleeuwen geleidelijk samen in het missaal, waaruit de priester de mis kon opdragen zonder de hulp van anderen. Die convergerende ontwikkeling zette al in de negende eeuw in en leidde via allerlei tussenvormen uiteindelijk tot het *missale plenum*, *missale plenarium* of *missale completum* (vol, geheel of compleet missaal), een boek dus met alle voor de mis benodigde teksten. Dergelijke boeken raakten in de elfde en twaalfde eeuw wijd verbreid, maar daarnaast bleef men, ook nog na de dertiende eeuw, ‘gespecialiseerde’ misboeken produceren. Dat maakt het moeilijk bij een middeleeuws

fragment om vast te stellen of het afkomstig is uit een missaal dan wel uit een van zijn typologische voorgangers.

Een bijzonder soort missaal is het *missale festiuvum* of 'feestmissaal', zo genoemd omdat het de tekst bevat van de missen die door een bisschop of abt zelf werden opgedragen. Een dergelijk missaal liet Jean de Marchel, van 1310 tot 1348 abt van de premonstratenzer abdij van Saint-Jean in Amiens, in 1323 maken (78 D 40). Bij hoge uitzondering is bekend voor wie en wanneer dit boek werd gemaakt, en ook kennen we de namen van de scriptor en de illuminator: Garnier de Moreuil schreef het en Pierre de Raimbeaucourt bracht nog in hetzelfde jaar de verluchting aan. Al die kennis danken we aan het uitvoerige colofon op de laatste bladzijde (fol. 177r): *Frater Johannes de Marchello, abbas ecclesie Sancti Johannis Ambianensis, ordinis Premonstratensis, fecit scribere istum librum per manum Garneri de Morolio, anno Domini millesimo trecentesimo vicesimo tercio. Et Petrus dictus de Raimbaucourt illuminavit istum librum*

*Missaal; Amiens, 1323.
78 D 40, fol. 62v-63r.*

in anno predicto. De laatste zin is geschreven met gouden letters, zoals het gehele boek in een forse *textualis formata*.

Niet alleen dankzij het statige schrift is het missaal van Amiens een feest voor het oog. Het goud op de twee bladgrote miniaturen voor de canon van de mis, het *Te igitur*, spat van de bladzijde. Links is Christus aan het kruis afgebeeld, geflankeerd

Missaal; Amiens, 1323.

78 D 40, fol. 26r (detail).

door Maria en Johannes; rechts een *Maiestas Domini* met de vertrouwde evangelistensymbolen. Verder bevat het boek twintig gehistorieerde initialen en helemaal achterin, onder het colofon, een kleine miniatuur waarop het moment is afgebeeld dat de abt het voltooide misboek krijgt aangeboden. Maar het boek valt nog het meest op door de fantasierijke en frivole drolerieën in de marge, die dikwijls ogenschijnlijk conflicteren met de vrome inhoud. Geliefd is de opgejaagde eenhoorn, die zijn heil zoekt bij een maagd met een spiegel (fol. 9r, 41r, 149v); grappig zijn de apen die bezig zijn met het bereiden van perkament (fol. 119v); ronduit vilein is de afbeelding van de wolf gekleed als dominicaan en de vos in de pij van een franciscaan, knielend voor een gekroonde leeuw die een banderol vasthoudt met de woorden *pa[pe]lardie, orgueil, envie* – ‘hypocrisie, trots, verlangen’ (fol. 26r). Deze literaire knipoog naar het satirische dierenepos de *Ysengrimus* drijft onverbloemd de spot met de jonge bedelorden. De norbertijner abt De Marchel zal er instemmend om hebben geglimlacht.

De belangrijkste tekst in het missaal is het canongebed. Dat daar een opening aan voorafgaat met een kruisigings-scène en een tronende God, is een gebruik dat in meer Franse handschriften voorkomt. We zien het ook in een feestmissaal

Missaal; Savoie, ca. 1460.
128 D 30, fol. 10v-11r.

dat omstreeks 1460 werd gemaakt voor een abt uit het Huis van Savoie, waarschijnlijk Jean Louis de Savoie, bisschop van Genève van 1460 tot 1482 (128 D 30). Het wapen van de eerste bezitter komt op diverse plekken in het boek voor.

Ongeveer een halve eeuw ouder is de kruisigingsafbeelding in een 'Utrechts' missaal (128 D 29). Deze ingevoegde miniatuur is kunsthistorisch interessant omdat er verschillende stijlen in samenkomen. De houding en de plooi van de gewaden van Maria en Johannes zijn ontleend aan de internationale gotiek; de vormen en uitdrukkingen van hun gezichten zijn beïnvloed door de Rijnlandse schilderkunst; de figuur van Christus laat mogelijk een Westfaals-Rijnlands motief zien. Vermoedelijk was de miniaturist afkomstig uit het hertogdom Gelre. Interessant zijn ook de sporen van slijtage, vooral op het lichaam van Christus. Die zijn het gevolg van het herhaaldelijk kussen van de bladzijde door de priester die het boek hanteerde. Hoewel

de schilder speciaal voor deze bijzondere liefkozingen uit voorzorg een 'kuskruis' onderaan de pagina had geplaatst, zocht de celebrant het bij voorkeur hogerop, bij de voeten van de gekruisigde. Natte lippen, vette neuzen en dito voorhoofden hebben de miniatuur vervolgens flink beschadigd. De gevolgen van deze gewoonte zijn ook zichtbaar in andere missalen uit dezelfde periode, bijvoorbeeld dat van het Haarlemse linnenweversgilde (Haarlem, Stadsbibliotheek, ms. 184 C 2) en dat van de Servaaskerk in

*Missaal; bisdom Utrecht (Gelre?),
begin 15de eeuw.
128 D 29, fol. 128v.*

*Missaal; Maastricht, eerste helft
15de eeuw. 78 D 44, fol. 133v.*

*Missaal; bisdom Utrecht, midden
15de eeuw. 76 E 2, fol. 101v.*

Maastricht (78 D 44). Nagenoeg ongeschonden daarentegen is de kruisiging in een missaal voor het bisdom Utrecht uit het midden van de vijftiende eeuw (76 E 2).

Het psalter of *psalterium* geldt vanaf de vroege middel-eeuwen als het belangrijkste gebedenboek, zowel voor leken als voor geestelijken. Het bevat de tekst van de 150 psalmen, die de christelijke traditie toeschrijft aan koning David. Zij worden gepresenteerd in oplopende numerieke volgorde of ingedeeld naar de getijden over de dagen van de week. Van geestelijken werd verwacht dat zij wekelijks alle psalmen lazen of zongen. Grote psalters met muzieknotatie worden koorpsalters genoemd. Het lekenpsalter zou in de veertiende eeuw bijna geheel worden verdrongen door het getijdenboek, maar het liturgische psalter bleef in verschillende gedaanten nog lange tijd gehandhaafd. De Koninklijke Bibliotheek heeft een paar uitzonderlijk fraaie psalters in haar verzameling, waaronder enkele uit de twaalfde eeuw.

Het oudste psalter in de KB komt uit de collectie-Lupus. Het kwam rond 1175 tot stand in Noordwest-Frankrijk, waarschijnlijk in de kathedraal van Atrecht (76 E 11). Het is geen 'gewoon' psalter, maar een *psalterium glossatum*, een psalter voorzien van geleerd commentaar. De psalmtekst is geschreven in een smalle kolom van maximaal zestien regels in het midden van de bladzijde. Tussen de regels en in kolommen ter weerszijden ervan is in een kleinere letter het psalmencommentaar van Anselmus van Laon († 1117) geschreven. Van de vele middeleeuwse commentaren op de psalmen is dit het meest voorkomende; het staat dan ook bekend als de *glossa ordinaria*, de 'gebruikelijke verklaring' van de psalmen. Uit de opname van het commentaar en de daarop afgestemde lay-out blijkt dat het boek in eerste instantie was bedoeld voor studie van de tekst, dus niet voor gebruik tijdens de eredienst.

De sierbladzijde waarmee het boek opent, luidt met afwisselend blauwe, rode en groene uncialen de tekst in: *Incipit*

liber ymnorum vel soliloquiorum prophete de Christo ('Hier begint het boek van de hymnen [psalmen] ofwel van de uitspraken van de profeet [David] over Christus'). De nadruk ligt daarmee op de psalmen als vooraankondigingen van de komst van Christus. In overeenstemming hiermee is de personificatie van Christus, het Lam Gods, afgebeeld in een medaillon centraal op de bladzijde en prijken de evangelistensymbolen op de vier hoeken. Op de tegenoverliggende bladzijde begint de tekst van Psalm 1: *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum et in via peccatorum non stetit* ('Welzalig de man die niet wandelt in de raad der goddelozen en niet staat op de weg der zondaars'). In de gehistorieerde initiaal *B* speelt koning David op zijn harp, begeleid door zijn medeauteurs de vier oudtestamentische muzikanten Eman (klokkenspel), Hetan (vedel), Idithun (viool) en Asaph (panfluit). Hun namen zijn nog gedeeltelijk leesbaar

Psalter; Atrecht, ca. 1175.

76 E 11, fol. 1v-2r.

op de banderollen waartegen zij leunen. De drie overige gehistorieerde initialen staan aan het begin van Psalm 38 (fol. 51r: David en Goliath), Psalm 52 (fol. 69v: *Maiestas Domini*) en Psalm 101 (fol. 130v: David in gebed). Verder heeft het boek zes psalmen met gedecoreerde initialen zonder voorstelling: Psalm 26 (fol. 31v), Psalm 51 (fol. 68v), Psalm 68 (fol. 89r), Psalm 80 (fol. 110v), Psalm 97 (fol. 128r) en Psalm 109 (fol. 146r).

Nauwelijks jonger, uit circa 1180, is een psalter in de collectie-Gérard (76 F 13). Het kan niet dateren van voor 1174, omdat Thomas Becket, aartsbisschop van Canterbury, in dat jaar werd gecanoniseerd. Zijn naam staat vermeld bij 29 december in de kalender voorin het boek. In die kalender komt ook tweemaal de heilige Vaningus of Waneng voor, halverwege de zevende eeuw de stichter van de abdij van Fécamp in Normandië. Om die reden is lange tijd aangenomen dat dit psalter is gemaakt in Fécamp. Het voornaamste centrum van de Wanengcultus lag aan het eind van de twaalfde eeuw evenwel niet meer in Normandië, maar iets noordelijker, in Picardië, waar sint Waneng de schutspatroon is van het stadje Ham. De relieken van de heilige zijn al in de negende eeuw vanuit Fécamp hernaartoe gebracht. Mogelijk is het psalter in deze omgeving ontstaan. In ieder geval was het – zo blijkt uit allerlei toevoegingen in de kalender – rond het midden van de dertiende eeuw in gebruik in het grensgebied tussen Henegouwen en Vlaanderen. Een eeuw later circuleerde het nog steeds in die contreien. In 1369 vermaakte Gérard de Dainville, bisschop van Atrecht (1361-1368), Terwaan (1368-1371) en Kamerijk (1371-1378), het psalter aan zijn verwante Jeanne de Planches, een non in het diocees Atrecht – aldus een aantekening achterin (fol. 176v). Georges-Joseph Gérard zette in 1767 zijn handtekening op een schutblad voorin.

Met 27 bladgrote miniaturen, 36 kleinere miniaturen, elf gehistorieerde initialen en talrijke gedecoreerde initialen is het boek rijk geïllustreerd; en dan zijn in de loop van de tijd ook nog eens vier bladen met miniaturen verloren geraakt. Het boek

Psalter; Picardië, ca. 1180.
 76 F 13, fol. 28v-29r.

moge in een kerk of klooster zijn geschreven en verlucht, de opdrachtgever was geen geestelijke, maar een adellijke dame. Zij is afgebeeld aan het begin van de psalmen, geknield, met haar handen uitgestrekt in de richting van de eerste psalm op de tegenoverliggende bladzijde. Helaas is zij tot op heden niet geïdentificeerd. Psalm 1 begint weer met een gehistorieerde initiaal *B*. Bovenin de letter speelt koning David op zijn harp, zittend op zijn troon; onderin strijdt een jeugdige versie van David tegen de reus Goliath. De overige gehistorieerde initialen markeren Psalm 26 (fol. 49v: Samuel zalft David), Psalm 38 (fol. 62v: David op een dak), Psalm 50 (fol. 73v: David? en Christus), Psalm 51 (fol. 74v: Doëg doodt Achimelech), Psalm 52 (fol. 75r: David en Abigail?), Psalm 68 (fol. 88r: Jona en de walvis), Psalm 80 (fol. 117v: David neemt drinkbeker aan), Psalm 101 (fol. 119v: Christus met biddende man), Psalm 109 (fol. 132v: Christus en God) en Psalm 114 (fol. 135v: Christus en een gelovige).

Psalter; Saint-Omer, eind 12de eeuw.

76 F 5, fol. 45r.

Het Psalter van Fécamp/Ham is in veel opzichten karakteristiek voor de rijkversierde psalters die vermogende leken vanaf de late twaalfde eeuw gebruikten als hun persoonlijke gebedenboeken. Vaak bevatten deze een serie volbladminiaturen voorafgaand aan de eigenlijke psalmtekst. Deze praktijk ontstond in Engeland in de elfde eeuw, waaide in de tweede helft van de twaalfde eeuw over naar de kuststreek van Noordwest-Frankrijk en verbreidde zich van daaruit verder landinwaarts. De serie van twaalf bladgrote miniaturen met de werken van de maand zoals die is opgenomen in dit psalter, is in deze periode echter volstrekt uniek. Op de psalmtekst volgen cantica en litanie, wat wel gebruikelijk is in lekenpsalters uit deze tijd.

Een reeks miniaturen die mogelijk in aanleg bedoeld is geweest voor opname voorin een psalter, bleef bewaard in een curieuze codex uit de laatste jaren van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw in de collectie-Lupus (76 F 5). Dit boek telt 45 volbladminiaturen met scènes uit het Oude en het Nieuwe Testament en met portretten van heiligen. De meeste miniaturen zijn verdeeld in vier compartimenten, zodat het totale aantal afbeeldingen maar liefst 167 bedraagt.

In zijn huidige gedaante besluit het gehavende boek met twee voorstellingen van het Laatste Oordeel. Bovenin de eerste (fol. 44r) zit Christus op een regenboog, geflankeerd door twee engelen en met Maria geknield aan zijn voeten; in het midden discussieert sint Petrus met collega-heiligen; onderin drijft een engel de verdoemden naar de hel. Op de laatste miniatuur (fol. 45r) blazen vier engelen op hoorns bij de wederopstanding; de doden verrijzen uit hun graven en zelfs uit hun urnen. Bovenaan ontvangt aartsvader Abraham de uitverkorenen in zijn schoot; onderaan werpen duivels de verdoemden in de gapende kaken van een draak. De vijf regels tekst onder de miniatuur vormen het slot van de gebeden die ongeveer een eeuw later aan het plaatjesboek zijn toegevoegd.

De beroemdste miniatuur in het handschrift is zonder enige

twijfel de kaart van Jeruzalem helemaal voorin (fol. 1r). Jeruzalem is hier voorgesteld als het centrum van de wereld. Eronder voeren twee kruisridders te paard – sint Joris van Cappadocië en Demetrius van Thessaloniki – een charge uit op vluchtende moslimruiters. De scène is geïnspireerd door de verschijning van deze christelijke strijders in een visioen van de kruisvaarders tijdens de slag om Antiochië in 1098. Oorspronkelijk heeft deze miniatuur helemaal achterin het boek gezeten. Dat valt op te maken uit de *Complainte de Jerusalem contre Rome*, een toegevoegd Franstalig dichtwerk dat begint op fol. 45v en wordt vervolgd op de versozijde van de kaart. Achterin, direct na het Laatste Oordeel, is de kaart ook beter op zijn plaats. In de apocalyps daalde immers het nieuwe Jeruzalem neer op de nieuwe aarde (Openbaring 21:1-2).

Waar komt deze miniaturencyclus nu vandaan? Lupus was ervan overtuigd dat zijn boek was gemaakt voor de Byzantijnse keizer Manuel I Komnenos (1143-1180). Tegenwoordig gelooft niemand dat meer. Het werk is stilistisch en iconografisch hecht verbonden met de schilderkunst ter weerszijden van het Kanaal rond 1200. Diverse heiligen van wie een afbeelding is opgenomen, kenden een speciale verering op het continent, in het bijzonder in de streek rond Terwaan: sint Audomarus of Omaar, sint Winnocus, sint Bertinus. De benedictijner monnik die knielt voor het portret van de heilige Bertinus in de ondermarge van fol. 33v suggereert dat de miniaturen zijn geschilderd in de abdij van Saint-Bertin in Sint-Omaars.

Eveneens uit de collectie-Lupus komt het psalter dat omstreeks 1475 werd gemaakt voor Jean Rolin (1408-1483), bisschop van Autun van 1436 tot zijn dood en kardinaal sinds 1448 (76 E 8). Hij was een zoon van de bekende Bourgondische kanselier Nicolas Rolin (1376-1462), die vroeger zelf als opdrachtgever van de codex is beschouwd. In feite gaat het om een *psalterium feriale*, ingericht naar de getijden (fol. 1r-70v), gevolgd door het eerste deel van een *breviarium* of brevier, een boek met alle teksten van het koorgebed. Dit deel bevat naast

*Psalter; Saint-Omer, eind 12de eeuw.
76 F 5, fol. 1r.*

Psalter; Autun of Dijon, ca. 1475.
76 E 8, fol. 1r.

de psalmen voornamelijk het *Commune Sanctorum* of Gemeenschappelijke der heiligen (fol. 71v-84r). Het andere deel wordt tegenwoordig bewaard in San Marino (Huntington Library, ms. HM 1077). In 1462 en 1463 had kardinaal Rolin al eens een winter- en een zomerdeel van een brevier geschonken aan zijn kathedraal in Autun (thans Autun, Bibliothèque Municipale, ms. 156 S. en ms. 170 S.). Die boeken kunnen toen niet erg oud zijn geweest, maar kennelijk gaf Rolin toch de voorkeur aan een ander, nog nieuwer brevier. Hij bestelde dat ergens in Bourgondië bij een kundig vakman.

De acht gehistorieerde initialen en de 38 margevoorstellingen (waaronder elf wapens van de opdrachtgever) zijn het werk van een navolger van de zogenaamde Meester van de Bourgondische Prelaten. Deze Meester en zijn atelier werkten vrijwel uitsluitend in opdracht van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders zoals bisschoppen en abten uit Bourgondië. Hun werkplaats was gevestigd in Dijon of in Autun. Zij zorgden voor een opleving van de miniatuurkunst in het hertogdom, na een periode dat de hertogen van Bourgondië hun handschriften liever in de Zuidelijke Nederlanden lieten maken. De openingsbladzijde van het boek laat in de gehistorieerde initiaal een biddende koning David zien. In de buitenmarge is hij nog twee keer afgebeeld, getekend in zwart en goud op een grijsblauwe ondergrond. Het wapen van Rolin – drie gouden sleutels op een blauw veld – in de ondermarge is in dezelfde techniek uitgevoerd.

Wapens kunnen belangrijke aanwijzingen geven voor de geschiedenis van een handschrift. Zij zijn meestal aangebracht door de opdrachtgever of door een latere bezitter van het boek. Latere bezitters schroomden daarbij niet om de wapens van hun voorgangers te overschilderen.

Dat is bijvoorbeeld gebeurd in een Zuid-Italiaans psalter uit 1465 of daaromtrent (131 F 18). Het wapen in de ondermarge van fol. 15r bedekt dat van een eerdere bezitter. Misschien was het een lid van de familie D'Avalos uit Aragon

Psalter; Naples, ca. 1465. 131 F 18, fol. 14v-15r.

die dit wapen in het begin van de zestiende eeuw heeft laten aanbrengen, tegelijkertijd met de miniatuur op fol. 14v, waar zijn wapen eveneens in de ondermarge prijkt. Deze miniatuur lijkt van Spaanse makelij, maar kan evengoed zijn geschilderd door een van de vele Spaanse kunstenaars in het koninkrijk Napels, waarover in de tweede helft van de vijftiende eeuw de Aragonese koningen de scepter zwaaiden. Zij toont de *Nativitas*, de aanbidding van het Christuskind door Maria, Jozef en engelen. In de vier hoeken staan profeten die de komst van Christus hebben voorspeld.

De rest van het boek is zonder twijfel van Napolitaanse origine. In de fijn uitgevoerde gedecoreerde rand van fol. 15r, met dunne ranken vol stekelige gouden blaadjes en bloemknoppen, schuilen papegaaien, konijnen, een pauw en gevleugelde putti. Het geometrische vlechtwerk in de hoeken is typerend voor Napels in deze periode.

Het opschrift op fol. 15r slaat een brug naar het geleerde psalter uit Atrecht van drie eeuwen eerder (76 E 11, zie hiervoor); de woorden zijn vrijwel gelijkkluidend: *Incipit liber hymnorum vel soliloquiorum prophete David de Christo feliciter* ('Hier begint het boek van de hymnen [psalmen] ofwel van de uitspraken van de profeet David over Christus gelukzalig'). Nu echter is het opschrift in een zachtroze *capitalis quadrata*, de geschreven versie van de monumentale klassieke Romeinse inscripties waaraan wij onze gedrukte hoofdletters danken. De 'broodletter' van dit psalter is de humanistische minuskel, eveneens gemodelleerd naar klassieke voorbeelden – of althans wat de humanisten daarvoor aanzagen.

De scriptor van het psalter kan worden geïdentificeerd als Pietro Ursuleo da Capua († 1483), een van de beste schrijvers van Napels totdat paus Sixtus IV hem in 1474 benoemde tot bisschop van Satriano. Zijn naam komt niet in het boek voor, maar hij schreef én signeerde een ander psalter, dat als twee druppels water lijkt op het Haagse (Cambridge, Trinity College, ms. O.7.46, fol. 167v). In beide psalters werkte

Ursuleo samen met een prominent kunstenaar, Matteo Felice, die hofleverancier was van de mooiste handschriften voor de Aragonese koninklijke familie. In het Haagse handschrift schilderde Matteo Felice zes gehistorieerde initialen, voor Psalm 26 (fol. 34v: Kroning van David), Psalm 38 (fol. 47v: David gevangen in een grot), Psalm 68 (fol. 71v: Biddende David), Psalm 80 (fol. 86v: Harpspelende David omringd door muzikanten en dansende kinderen), Psalm 97 (fol. 100v: Biddende David) en Psalm 109 (fol. 115v: Tronende David); een zevende gehistorieerde initiaal is verloren gegaan. De initiaal *B* op fol. 15r is van een andere hand, die van de anonieme Meester van Isabella di Chiaromonte, zo genoemd naar het getijdenboek dat hij verluchtte voor Isabella van Clermont († 1465), de eerste echtgenote van koning Ferdinand I van Napels (Cambridge, Harvard University, Houghton Library, ms. Typ 463). We mogen aannemen dat het Haagse psalter aanvankelijk ook was bestemd voor iemand aan het Napolitaanse hof. Dat moet dan iemand zijn geweest met een bijzondere belangstelling voor Noord-Italiaanse heiligen, zo blijkt uit de kalender voorin de codex. De Koninklijke Bibliotheek kocht dit handschrift in 1900 op een veiling in Londen.

Brevieren werden niet voor de mis gebruikt, maar voor het *officium divinum*, het goddelijke officie of koorgebed. De gebeden in een brevier zijn gebonden aan vaste uren van de dag, de getijden: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vesper en complete.

Een mooi voorbeeld van een brevier is een boek dat tegen 1277 werd gemaakt in het bisdom Kamerijk, vermoedelijk voor de dominicanen in Lille (76 J 18). Het bevat 39 gehistorieerde initialen, 61 margevoorstellingen, gedecoreerde initialen en randversiering. De gehistorieerde initiaal *P* op fol. 25r laat de geboorte van Jezus zien: Maria ligt in bed, Jozef houdt het kind liefdevol vast, de os en de ezel kijken toe op de achtergrond. In de ondermarge links volgen de Drie Koningen de ster, hun

*Brevier; bisdom Kamerijk (Lille?),
ca. 1277. 76 J 18, fol. 25r.*

geschenken al paraat; rechts verkondigt een engel de geboorte van Christus aan de herders in het veld. De hand van de miniaturist is herkend in diverse andere boeken uit dezelfde tijd en regio. Het boek kwam in de KB via het Musée Lupus.

Eveneens uit dat museum komt een miniem *diurnale*, een brevier met de teksten van het koorgebed die overdag werden gebeden (74 G 31). De 350 perkamenten blaadjes zijn slechts 59 millimeter hoog en 43 millimeter breed, met een tekstspiegel van niet meer dan 30 bij 19 millimeter, nog

kleiner dan een lucifersdoosje. Het minibookje beslaat alleen het winterdeel, de periode tussen Advent en Pinksteren. Het is gemaakt in Noord-Frankrijk, vermoedelijk ook in het bisdom Kamerijk, voor een vooralsnog anonieme cisterciënzer non uit de omgeving van de Henegouwse grafelijke familie. Zij is afgebeeld in het habijt van haar orde op fol. 17v, geknield in gebed voor een staande Madonna met Kind. Ertegenover draagt Johannes de Doper, gekleed in een kameelharen mantel, een medaillon met het Lam Gods. De architectonische omlijsting van de miniaturen is een typerende vernieuwing in de tijd van ontstaan, die wordt gesteld op omstreeks 1280-1290. Verwante miniaturen komen voor in een devotieboek uit diezelfde periode (Bibliothèque nationale de France, ms. nouv. acq. fr. 16251). Zij zijn van de hand van een kunstenaar die 'Meester Henri' is gedoopt. De twee volbladminiaturen in het Haagse diurnale zijn toegevoegd op een apart dubbelblad, na

Diurnale; bisdom Kamerijk, ca. 1280-1290.

74 G 31, fol. 17v-18r.

de kalender waarmee het boekje opent. In de kalender zijn de sterfdata opgenomen van de Franse koningen Filips Augustus op 14 juli († 1223) en Lodewijk VIII op 7 november († 1226, in werkelijkheid op 8 november), terwijl die van Lodewijk IX († 25 augustus 1270) pas na 1320 is bijgeschreven. Dit suggereert dat het boekje – op de toegevoegde miniaturen na? – al in 1270 was voltooid.

Een ander diurnale in klein formaat (78 mm hoog en 56 mm breed, met een tekstspiegel van 46 bij 37 mm) komt uit de collectie van Crevenna, door de KB verworven via Joost Romswinkel (74 G 33). De kalender in dit boekje is bij een herbinding verplaatst. Zij vertoont allerlei eigenaardigheden die wijzen op een ontstaan in een kartuizer omgeving, zoals de viering van feesten voor de kartuizer heiligen Hugo van Grenoble († 1132) op 1 april en Hugo van Lincoln († 1200) op 17 november. De feestdag van Bruno van Keulen († 1101), de stichter van het

moederklooster van de kartuizerorde, is later bijgeschreven op 6 oktober. Omdat zijn cultus voor kartuizerkloosters pas werd toegestaan in 1514, geeft deze toevoeging een datum *ante quem* voor het ontstaan van dit diurnale. De kalender geeft ook een datum *post quem*, door de aanwezigheid van de Visitatie met octaaf, een feest dat de kartuizers in 1468 aanvaardden. Het boekje moet dus zijn geschreven tussen 1468 en 1514. Door de verplaatsing van de kalender begint het boekje nu op een mooi versierde bladzijde met de psalmteksten. Bovenaan staat in rode inkt de aanhef van de antifoon *Servite domino in timore*, te zingen tijdens de priem op maandag (*Feria secunda ad primam antiphonam*); daaronder volgt Psalm 1. In de initiaal *B* is te zien hoe koning David als auteur van de psalmen goddelijke inspiratie ontvangt uit de hemel. In zijn handen houdt hij een soort harp, een snaarinstrument dat ook wel 'psalterium' wordt genoemd. De tekst is aan vier kanten omgeven door een gouden lijst met ranken; in de vier hoeken zijn de kerkvaders Gregorius, Hieronymus, Ambrosius en Augustinus afgebeeld. De stijl van de gehistorieerde initiaal en de randdecoratie is kenmerkend voor handschriften die in de tweede helft van de vijftiende eeuw werden geproduceerd in Lombardije. Op kunsthistorische gronden moet het diurnale daar rond 1470 zijn gemaakt.

Vorstelijke boeken

De Koninklijke Bibliotheek bewaart verscheidene handschriften die in verband worden gebracht met vorstelijke personen: boeken vervaardigd in opdracht van koningen, koninginnen en andere heersers, of boeken die later in bezit van deze vorsten zijn gekomen. Maar in sommige gevallen is de wens de vader van de gedachte.

Keizers en koning(inn)en

De reeks psalterillustraties uit de twaalfde eeuw in de collectie van Lupus (76 F 5) is ooit een keizerlijke origine toebedacht geweest. Lupus was ervan overtuigd dat de vreemde codex – die hij niet beter wist te omschreven als *De hebraëis et christianis Chronicon*, een ‘kroniek over Hebreeërs en christenen’ – afkomstig was van het Byzantijnse hof in Constantinopel. De vervaagde tekst in de venstertjes op het voor- en achterplat van de fluwelen band las hij als *De scriptorio imperiali* (‘Uit de keizerlijke schrijfkamer’) en *Constantinopolitano* (‘in Constantinopel’). Er kon geen twijfel over bestaan dat het boek was gemaakt voor de Byzantijnse keizer Manuel Comnenus († 1180). Omdat het handschrift niet alleen Latijnse, maar ook Franse tekst bevat, verbond Lupus hieraan meteen de conclusie dat die keizer dan ook de Franse taal machtig is geweest. Wat Lupus niet beseftte, was dat de teksten in dit handschrift pas veel later zijn toegevoegd. Bovendien zijn de venstertjes, net als de band zelf, achttiende-eeuws.

Een andere uitglijder beging Lupus met een Henegouws getijdenboek uit het derde kwart van de vijftiende eeuw (76 G 21). Het boek heeft twee gouden sluitingen, met op de sluiethaken de inscripties BALDUINO en HIER. REGI (‘Voor Boudewijn, koning van Jeruzalem’) en op de vier muisters het wapen van Jeruzalem. Dit is een wel heel doorzichtige poging om ons ervan te overtuigen dat het boek ooit heeft toebehoord aan een van de vijf Boudewijns die in de twaalfde eeuw (!) koning

van Jeruzalem zijn geweest! Ook hier is geknoeid met het bewijsmateriaal: de sloten zijn gemaakt in de achttiende eeuw. Niettemin is het een prachtig boek, met dertien miniatures, 32 gehistorieerde initialen en twaalf margevoorstellingen. De miniatuur op fol. 22v, aan het begin van de getijden van de Heilige Geest, stelt Pinksteren voor: de Heilige Geest-duif daalt neer op een beeld van Maria, waarachter zich de apostelen ophouden. Het perspectief is gedurfd. Werk van dezelfde miniaturist is aangetroffen in een handvol andere getijdenboeken uit de omgeving van Kamerijk.

Een derde handschrift van vorstelijke allure uit het Musée Lupus was een psalter van de latere Franse koning Lodewijk VI (1108-1137). Op de vergulde en zilveren sluitingen ervan stond HLUDOWICUS en FILIUS REGIS ('Lodewijk, zoon van de koning'), waaruit is opgemaakt dat het boek dateerde van vóór de kroning van deze in 1081 uit een Hollandse moeder geboren prins. We

*Getijdenboek; Henegouwen, derde kwart 15de eeuw.
76 G 21, fol. 22v-23r.*

kunnen dat helaas niet meer verifiëren: in november 1834 is dit boek uit de Koninklijke Bibliotheek gestolen. Sindsdien is het niet meer opgedoken.

Een werkelijk koninklijk boek verwierf de Koninklijke Bibliotheek met de collectie-Visser. De inhoud bestaat uit de *Miracles de Nostre Dame* door Gautier de Coinci († 1236) (fol. 1r-52r), vijf korte hagiografische teksten (fol. 52r-75v) en *Vie des pères*, levensbeschrijvingen van woestijnvaders, met toegevoegde Mariamirakelen (fol. 76r-189r) (71 A 24). Het handschrift vormt de tweede helft van een codex waarvan de eerste helft ligt in Parijs, de stad waar het geheel is ontstaan (Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 183). Karel IV, koning van Frankrijk (1322-1328), liet voor de levering ervan in 1327 een fors bedrag betalen aan een tussenpersoon in Parijs, de *librarius* Thomas van Maubeuge. Dat blijkt uit een rekeningpost in de koninklijke archieven:

Magister Thomas de Maubeuge, librarius, pro uno libro de vita sanctorum et miraculis beate Virginis, empto ab ipso per dominum regem, quem ipse dominus rex penes se retinuit [...].

(Meester Thomas van Maubeuge, librarius, voor een boek met Heiligenlevens en Mariamirakelen, van hem gekocht door de koning, dat de koning zelf aan zich heeft gehouden [...]).

De koning had voor het handschrift 120 Parijse ponden over, wat het maakt tot een van de duurste boeken uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Het is dan ook buitengewoon rijk versierd, met 123 miniaturen, talrijke gedecoreerde initialen met randversiering, en penwerkinitialen met penwerk in de marge op vrijwel elke bladzijde.

De miniatuur over drie kolommen op fol. 1r beeldt diverse scènes af uit de legende van Theophilus, een Mariamirakel

*Gautier de Coinci, Miracles de Nostre Dame; Parijs, 1327.
71 A 24, fol. 1r.*

dat in de middeleeuwen alom bekend was. De vrome monnik Theophilus had geweigerd om bisschop te worden van Adana in Cilicië, in het huidige Turkije, hoewel hij unaniem tot die waardigheid was verkozen. Hij gaf er de voorkeur aan om het bisdom op bescheidener wijze te dienen. Maar toen de nieuwe bisschop hem uit zijn nederige functie ontsloeg, sloot Theophilus met hulp van een jood een pact met de duivel dat hem alsnog op de bisschopszetel moest brengen. Op de zonde volgde snel berouw. Na veel vasten en bidden om vergeving loste Maria de problemen voor Theophilus op. Van linksboven naar rechtsonder zijn in de miniatuur zes gebeurtenissen uit het verhaal te herkennen: Theophilus deelt aalmoezen uit; de bisschop stuurt Theophilus weg; Theophilus klampt een jood aan om een contract met de duivel op te stellen; Theophilus en de jood dalen af naar de hel; Theophilus kust de duivel; in de laatste scène pakt hemelkoningin Maria het contract van de duivel af.

De miniatuur is toegeschreven aan de Fauvelmeester, een kunstenaar die actief was in Parijs in het derde en vierde decennium van de veertiende eeuw. Dezelfde miniaturist verluchtte een identieke verzameling teksten, vermoedelijk voor Gerard van Diest († ca. 1333) en diens tweede echtgenote Johanna van Vlaanderen († 1342), een nicht van Karel IV, ten behoeve van het kartuizerklooster dat dit echtpaar stichtte te Zellem (Brussel, KB mss. 9225, 9229-30). Van fol. 73r-189r in het Haagse handschrift kennen we de naam van de kopiist: Jean de Senlis, een scriptor die ook verantwoordelijk is voor een derde codex met dezelfde teksten, waarschijnlijk in 1328 vervaardigd voor Machteld van Artois († 1329), schoonmoeder van Karel IV (Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5204). Ook hierbij deed Thomas van Meubeuge dienst als tussenpersoon. De Haagse codex is het resultaat van een intrigerend samenspel tussen opdrachtgevers en producenten in het netwerk van een Parijse mediair.

Het boek van koning Karel IV wordt in 1373 vermeld in een

inventaris van de bibliotheek van de Franse koningen, waar het bleef tot de plundering van het Louvre door de Engelsen in 1424. Vermoedelijk kwam het Haagse deel toen in handen van John Plantagenet (1389-1435), hertog van Bedford, tezamen met 842 andere handschriften uit de bibliotheek van Karel V. Later behoorde het tot de bibliotheek van Engelbrecht II van Nassau en/of Hendrik III van Nassau, en vervolgens vererfde het op de prinsen van Oranje-Nassau. Het wapen van stadhouder Willem V tooit de achttiende-eeuwse band. Anders dan de meeste stadhouderlijke handschriften kwam het niet al in 1798 in de Koninklijke Bibliotheek, maar pas in 1809.

Boven alle vorstelijke boeken uit steekt het zogenoemde getijdenboek van Isabella van Castilië (76 F 6). Maar de naam is misleidend: het boek werd gemaakt voor Gian Galeazzo Visconti (1351-1402), de eerste hertog van Milaan. Zijn embleem, een geketende panter, staat op fol. 16v. Verantwoordelijk voor de miniaturen is de Meester van het Modena Gebedenboek. Deze miniaturist is bekend uit een stuk of twintig boeken, veelal vervaardigd in opdracht van hooggeplaatste Noord-Italianen in de decennia rond 1400. Zijn noodnaam dankt hij aan een getijden- en gebedenboek uit circa 1390 in Modena (Modena, Biblioteca Estense, ms. α R.7.3). Museum Meermannno bewaart een dominicaner missaal dat omstreeks 1405 door dezelfde miniaturist is verlucht voor Ardengo Folperti uit Padua (Den Haag, Museum Meermannno-Westreenianum, ms. 10 A 16). Modern archiefonderzoek heeft zijn identiteit aan het licht gebracht: Tomasino da Vimercate, uit de parochie van S. Nazzaro Pietra Santa in het district Porta Vercellina van Milaan.

Tomasino da Vimercate wordt beschouwd als artistiek erfgenaam van de schilders Giovannino de' Grassi en diens zoon Salomone de' Grassi, bij wie hij waarschijnlijk in de leer is geweest. In 1402 werkten zowel vader en zoon De' Grassi als Tomasino da Vimercate aan *offizioli* of getijdenboeken voor Gian Galeazzo Visconti. Toen de hertog op 3 september van dat

Getijdenboek; Milaan, ca. 1402.
76 F 6, fol. 13v-14r.

jaar stierf, was hun werk nog niet af. Een jaar of dertig later voltooide Belbello da Pavia het getijdenboek van Giovannino en Salomone (thans: Florence, Biblioteca Nazionale, ms. Banco Rari 397 en ms. Landau Finaly 22); het getijdenboek dat Tomasino onder handen had werd pas voltooid in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, in Spanje of anders in Napels, dat in die tijd onder Spaanse heerschappij stond.

Uit het repertoire van de Meester van het Modena Gebedenboek – om Tomasino da Vimercate maar zo te blijven noemen – is het Haagse handschrift onbetwist het meest vernieuwend. De Annunciatie en de Visitatie waarmee de Mariagetijden openen zijn een lust voor het oog. In de Annunciatie, op de linkerpagina (fol. 13v), vertelt aartsengel Gabriël aan Maria dat God haar heeft uitverkoren om de moeder te worden van zijn Zoon. Bovenin troont God zelf, omgeven door een mandorla vol engelen, in een gehistorieerde initiaal *D*, het begin van *Domine labia mea aperies* ('Heer, open mijn lippen'). De gehistorieerde initiaal op de rechterpagina (fol. 14r) is eveneens een *D*: *Deus in adiutorium meum intende* ('God, kom mij te hulp'). De letter toont het bezoek van de zwangere Maria aan haar dito nicht Elisabeth. De randversiering op beide bladzijden vertoont een tot dan toe ongekende veelzijdigheid en inventiviteit.

Dat Isabella I 'de Katholieke' (1451-1504), koningin van Castilië van 1474 tot haar dood, het getijdenboek zou hebben bezeten, is gefundeerd op een aantekening die in 1750 werd gekopieerd in de veilingcatalogus van de collectie-Van Wassenaer van Obdam: *Estas oras fueron de la Señora Reyna Catholica dona Isabel, proprietaria de los Reynos de Castilla y Leon* ('Deze getijden waren van de katholieke koningin vrouwe Isabel, heerseres over de koninkrijken Castilië en León'). Deze aantekening is thans niet meer in de codex te vinden; mogelijk is zij gesneuveld omstreeks 1755-1760, toen het boek opnieuw werd gebonden voor de latere stadhouder Willem V, met diens wapen in goud op het voorplat. Voor de zekerheid liet de stadhouder de informatie wel op de rug zetten: HEURES DE LA

REINE ISABELLE DE CASTILLE ('Getijden van koningin Isabella van Castilië').

Zo het boek ooit eigendom is geweest van de koningin van Castilië en León, dan is nog niet duidelijk hoe zij eraan is gekomen. Isabella trouwde in 1469 met Ferdinand van Aragon (1452-1516). Haar echtgenoot zou in 1471 koning van Sicilië worden, in 1479 koning van Aragon, en in 1504 koning van Napels. Misschien is het tweedehands boek langs deze Italiaanse connectie via Napels naar Spanje gekomen, waar het werd voltooid. Meer eigentijdse verluchte getijdenboeken en een brevier uit het bezit van koningin Isabella zijn gemaakt in Vlaanderen. Deze worden bewaard in Cleveland (Museum of Art, ms. nr. 63256), Madrid (Biblioteca del Palacio Real) en Londen (British Library, ms. Add. 18851).

Dat het Haagse getijdenboek in Spaanse koninklijke handen is geweest, staat wel vast. Op de laatste bladzijde (fol. 159v) staat een aantekening in het Spaans, geschreven in Madrid op 17 januari 1574 door *el doctor Heredia*. Sancho González de Heredia was onder meer kamerling ('camarero') van paus Gregorius III en kapelaan van koning Filips II – een achterkleinzoon van Isabella van Castilië. Als informant van de Inquisitie beoordeelde hij boeken op hun katholieke deugdelijkheid. Natuurlijk kwamen de Milanese getijden zonder kleerscheuren door de keuring, getuige ook Heredia's fiat *vistas y aprobadas* ('gezien en goedgekeurd').

Een Brugse getijdenboek uit omstreeks 1460 (76 F 7), met 33 miniaturen en 21 gehistorieerde initialen in de stijl van Willem Vrelant, wordt van oudsher in verband gebracht met een dochter van Isabella van Castilië, Catharina van Aragon (1485-1536). Als echtgenote van koning Hendrik VIII (1509-1547) was zij koningin van Engeland, totdat Hendrik zich in 1533 van haar liet scheiden. Het getijdenboek is met zekerheid gemaakt voor de Engelse markt, maar dat de Engelse koningin het ooit heeft bezeten is allerm minst zeker. Op een schutblad voorin het

Getijdenboek; Brugge, ca. 1460.
76 F 7, fol. 20v.

handschrift zijn twee regels toegevoegde tekst doorgestreept. Alleen met heel veel goede wil is daar een bezittersmerk van koningin Catharina uit te destilleren: *Catharina Arragon regina Angliae*, zou er hebben gestaan; maar de lezing van vrijwel iedere letter is in hoge mate onzeker. Volgens een aantekening eronder uit 1823 zou Catharina van Aragon deze woorden eigenhandig hebben geschreven.

Het boek vertoont allerlei sporen van een verblijf in Engeland ten tijde van Hendrik VIII. In 1534 liet deze koning zich aan het hoofd plaatsen van de afgescheiden Anglicaanse Kerk. In lijn hiermee beval hij het jaar daarop dat in alle liturgische boeken het woord “paus” moest worden doorgestreept; welk bevel ook in het Haagse getijdenboek nauwkeurig is opgevolgd. Vervolgens gelastte hij in 1538 dat de naam en de beeltenis van de heilige Thomas Becket († 1170) – aartsbisschop van Canterbury en tegenstrever van Hendriks voorganger koning Hendrik II (1154-1189) – uit alle kerken en boeken moest worden verwijderd. Ook van dat bevel draagt het getijdenboek de gevolgen: de miniatuur op fol. 20v die de moord op de aartsbisschop verbeeldt, is met ferme halen van een pen doorgekrast; hetzelfde lot trof de vermeldingen van sint Thomas in de kalender (5 januari, 7 juli en 29 december) en de *Memoria de sancto Thoma* op fol. 55r-55v. Zou een overijverige volgeling van de Engelse koning toen ook meteen maar de naam van diens voormalige echtgenote voorin het boek hebben doorgestreept?

De datering van het getijdenboek, rond 1460, laat al zien dat het onmogelijk voor Catharina van Aragon kan zijn vervaardigd. Als eerste bezitter wordt soms gekeken naar de Engelse prinses Margaretha van York (1446-1503), sinds 1468 de derde echtgenote van Karel de Stoute (1433-1477), hertog van Bourgondië. Dit zou onder meer verklaren waarom er zo veel Bourgondische heiligen in de kalender voorkomen. Margaretha's nicht Elizabeth (1466-1503), een dochter van haar broer koning Edward IV, trouwde met koning Hendrik

VII (1485-1509), de vader van Hendrik VIII. Langs deze weg kan het getijdenboek alsnog in handen van koningin Catharina zijn gekomen. In de negentiende eeuw kreeg het boek alsnog, heel kortstondig maar met zekerheid, een koninklijke bezitter: August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) kocht het in 1825 voor koning Willem I, die het schonk aan de KB.

Een opdrachtbrief voorin in een handschrift wekt soms de indruk dat het materiële boek in kwestie een dedicatie-exemplaar is, een exemplaar dat de auteur speciaal vervaardigde – of liet vervaardigen – voor degene aan wie de tekst is opgedragen. Maar zo'n opdracht of dedicatie kan net zo goed veel later zijn gekopieerd. Dat lijkt het geval in een verloren gewaand handschrift met voornamelijk wiskundige tabellen, door de auteur opgedragen aan koning Karel VII van Frankrijk (1422-1461) (78 E 57). De auteur van deze *Tabulae sinuum* was Jean Fusoris († 1436), een ontwerper van astronomische instrumenten met een clientèle tot in de hoogste regionen van de Franse aristocratie. Zijn contacten konden niet voorkomen dat hij in 1415 werd gevangengezet wegens spionage voor de Engelsen. Fusoris' leven verdient een roman, het KB-handschrift een nadere bestudering.

Een handschrift dat eveneens nog nauwelijks aandacht heeft gekregen, maar dat omwille van zijn bestemming het vermelden hier waard is, is naar het zich laat aanzien wel degelijk een dedicatie-exemplaar. De verder onbekende Guglielmo Cattaneo schreef zijn *Dialogo de la Verita* ('Tweespraak van de Waarheid') ofwel *Veritatis liber* ('Boek der Waarheid') voor de koning van Frankrijk (71 G 59). Het geeft een allegorische dialoog weer tussen Philalethes, een edelman uit de Griekse stadsstaat Lacedaemon, en Veritas – de Waarheid. Aan de Italiaanse tekst vooraf gaat een Latijnse opdracht *ad serenissimum christianissimumque Carolum Francorum regem* ('aan de meest verhevene en allerchristelijkste Karel, koning der Franken'), met wie, gezien de ouderdom van het handschrift, Karel VIII (1483-

1498) is bedoeld. De codex is Italiaans werk uit het eind van de vijftiende eeuw. Er is geen enkel ander exemplaar van de satirische tekst bekend. Waarschijnlijk is zij de koning aangeboden tijdens een van zijn veldtochten in Italië. Het begin van de tekst is opgesierd met twee gouden initialen tegen een rood-blauw-groene achtergrond, in de ondermarge schittert de gekroonde Franse lelie in goud.

Tot voor kort leek het een uitgemaakte zaak dat de Koninklijke Bibliotheek een boek bewaart dat eigendom is geweest van de Franse koning Lodewijk XII (1498-1515).

Het gaat om een handschrift met levensbeschrijvingen van de voorchristelijke Romeinen Scipio, Pompeius en Cicero, in het begin van de zestiende eeuw vertaald uit het Latijn door Simon de Bourougouyn (ca. 1480-ca. 1532) (**134 C 19**). Lange tijd is aangenomen dat dit handschrift een autograaf was van de vertaler en dat deze het had geschonken aan koning Lodewijk. Diens handtekening *Loys* staat immers in de bovenmarge van fol. 2r. Maar deze koning markeerde zijn boeken niet op deze manier. Ongetwijfeld heeft hij zijn handtekening geplaatst in het boek van iemand anders, die het hem als een soort *album amicorum* of vriendenboek heeft voorgelegd. Misschien was die eerste eigenaar Guy de Baudreuil, abt van Saint Martin du Bois bij Clermont; hij bezat het boek in ieder geval in 1521. Uit Lodewijks signatuur blijkt wel dat het boek vóór 1515 is geschreven, want Lodewijk XII stierf op 1 januari van dat jaar.

Gulielmus Cataneus, Veritatis liber; Italië, eind 15de eeuw.
71 G 59, fol. 2r.

Leonardo Bruni Aretino, *La tres illustre vie de Marc Tullies Cicero*; Parijs, ca. 1510-1514. 134 C 19, fol. 341r.

Gemaakt voor een Franse koning of niet, de versiering van de Haagse codex is zonder meer royaal te noemen. Het boek bevat 63 grote miniaturen door de zogenaamde Meester van de Parijse Entries en andere verluchters uit het Parijs van de beginjaren van de zestiende eeuw. Genoemde Meester gaf leiding aan een zeer productieve groep verluchters in Parijs. Mogelijk is hij te identificeren als de Parijzenaar Etienne Collaud, een illuminator aan wie achttien andere manuscripten zijn toegeschreven. De miniatuur op fol. 341r toont de moord op de bejaarde staatsman Cicero,

Petrus Maynardus, De triplici imperio; Verona, 1512.

78 J 40, fol. 2r.

zoals beschreven door de historiograaf Plutarchus. Op het moment dat Cicero uit de draagbaar kijkt waarin hij vlucht, snijdt Herennius hem de keel door. De architectuurlijst rond de miniatuur is kenmerkend voor de periode rond 1500.

Petrus Maynardus, een medicus uit Verona, schreef een opstel *De triplici imperio* ('Over het drievoudige gezag'), een traktaat over het goddelijke, het hemelse en het wereldlijke gezag (78 J 40). Hij droeg het op aan Maximiliaan I, Rooms-Duits keizer van 1508 tot 1519. Het is hoofdzakelijk een lofzang op de keizer. Het boek heeft achterin (fol. 47r-47v) een mooi colofon: *Explicit opusculum de triplici imperio Petri Maynardi, Veronensis medicine necnon sacre philosophie professoris, anno Domini M D XII ad invictissimum cessarem Maximilianum et succesores* ('Hier eindigt het werkje over het drievoudige gezag van Petrus Maynardus, medicus uit Verona en professor in de gewijde filosofie, in

Zeeatlas; Dieppe, ca. 1538.
 129 A 24, fol. 5v-6r.

het jaar des Heren 1512 aan de onoverwinnelijkste keizer Maximiliaan en opvolgers'). Zeer waarschijnlijk is het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek het dedicatie-exemplaar voor de vorst. Maynardus schreef het in de korte periode, tussen 1508 en 1516, dat Maximiliaan Verona in zijn macht had. Op fol. 2r zien we hoe de grijze auteur zijn boek overhandigt aan de keizer. De weergave van Maximiliaan als jonge man is enigszins geflatteerd; in 1512 was hij 53 jaar oud.

Over de bestemming van een atlas met veertien zeekaarten van Europa, Afrika en Amerika, vier kalenders en enkele voorschriften op het gebied van de zeevaartkunst (129 A 24) bestaat geen onduidelijkheid. Deze magnifieke zeeatlas is gemaakt voor de dauphin – kroonprins – van Frankrijk Henri (1519-1559), de latere koning Hendrik II (1547-1559). Met de dood van zijn oudere broer François in 1536 was Henri erfgenaam van de Franse troon geworden. De Franse lelie komt op diverse folia voor, en op fol. 6r staat het wapen van prins Hendrik met zijn devies *Espérant mieulx* ('Hopend op beter'). De kaarten zijn vervaardigd in Dieppe tussen 1536 en 1540, op basis van informatie van een Portugese cartograaf. De atlas zou zijn aangeboden aan de dauphin door een groep handelaren uit de omgeving van Dieppe, die uit commerciële overwegingen de aandacht van het vorstenhuis wilde vestigen op potentiële kolonies.

Van de echtgenote van koning Hendrik II, Catharina de' Medici (1519-1589), bewaart de Koninklijke Bibliotheek een klein, maar schitterend verlucht getijdenboek (74 G 39). De 108 perkamenten blaadjes zijn 103 millimeter hoog en 71 millimeter breed. Het boekje heeft nog zijn oorspronkelijke band met de ineengestrengelde initialen C en H van Catharina en Hendrik in goud gestempeld op het donkerbruine leer; vier keer op het voorplat, vier keer op het achterplat, en twee keer op de rug. Dit monogram wordt nog eens zes keer herhaald in de vorm van de twee gouden sluitingen, met het devies SIC MEMOR EXINCTI ('zo [ben ik] de gestorvene indachtig') gegraveerd in

Getijdenboek; Frankrijk, ca. 1560.
74 G 39, fol. 36r.

de klampen. Op grond van dat motto wordt het boek gedateerd op kort na de dood van Hendrik II, dus omstreeks 1560. Het koninklijke wapen met de Franse lelies staat op fol. 1r. Een anagram achterin het handschrift verwijst naar het huwelijk van Catharina's zoon koning Karel IX (1560-1574) met Elisabeth van Oostenrijk (1554-1592): de letters *L'arche des loyaux lys ta de beauté cherye* zijn te herschikken tot *Charles de Valoyx Elysabet d'Autryche* (er blijven dan wel twee letters *e* over). Aangezien dit huwelijk plaats had in 1570, zal het anagram later zijn aangebracht.

Het getijdenboek bevat acht volbladminiaturen in gouden lijsten. De miniatuur op fol. 36r stelt de biddende Christus in de hof van Gethsemane voor. Een engel uit de hemel verschijnt om hem kracht te geven. Op de voorgrond dommelen discipelen weg tussen de rotsen aan de voet van de Olijfberg; Petrus houdt het zwaard vast waarmee hij aanstonds zal uithalen in het gezelschap dat in de verte al nadert. Het krachtige kleurgebruik in de miniatuur kondigt de barok aan. Verder kent het boek enkele kalligrafische hoogstandjes. Sommige teksten zijn bijvoorbeeld geschreven met een regelafstand van amper een millimeter, zo klein dat lezen zonder vergrootglas eigenlijk niet te doen is.

De Franse koningin-moeder bezat meer dan één eigentijds getijdenboek. Exemplaren van na 1560 worden bewaard in Rome (Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 14936) en in Parijs (Bibliothèque nationale de France, ms. nouv. acq. lat. 82).

Ook gebruikte zij een veel ouder getijdenboek, uit circa 1423 (Londen, British Library, ms. Add. 18850).

Catharina's Haagse getijdenboek is vermoedelijk door diefstal in de Noordelijke Nederlanden gekomen. Jean Aymon (1661-1720), een afvallige priester, nam op zijn vlucht uit Frankrijk handschriften uit de Franse koninklijke bibliotheek mee. Hij vestigde zich in Holland en liet anti-katholieke werken drukken in Amsterdam en Den Haag. In die laatste stad dook het handschrift in 1750 op in de veiling van de nalatenschap van Johan Hendrik van Wassenaar van Obdam (1683-1745), waar Jean Royer (1705-1783), predikant van de Waalse Kerk in Den Haag, het kocht. Royer gaf het boek vrijwel direct door aan stadhouder Willem IV, prins van Oranje-Nassau. Een aantekening op de binnenzijde van het voorplat herinnert eraan dat de stadhouder het boek ontving op 24 augustus 1750. Op diezelfde dag in 1572, zo meldt de inscriptie verder, had de 'Bartholomeusnacht' plaatsgevonden, de slachtpartij in Parijs waarbij hugenotenleider Gaspard de Coligny (1519-1572) in zijn eigen huis werd vermoord. In de dagen daarop brak een lynchpartij uit die alleen al in Parijs aan ongeveer tweeduizend geloofsgenoten van De Coligny het leven kostte. Willem van Oranje zou later trouwen met Louise de Coligny, een dochter van Gaspard. De aantekening vermeldt niet dat Catharina de' Medici medeverantwoordelijk was voor het bloedbad. Koning Willem I, een kleinzoon van stadhouder Willem IV, schonk het getijdenboek in 1816 aan de Koninklijke Bibliotheek.

Hertogen en graven

Een van de beroemdste handschriften in de Koninklijke Bibliotheek is het getijdenboek van Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië sinds 1419 (76 F 2). Het is buitengewoon rijk versierd, met 153 miniaturen en twaalf medaillons in grisaille, een schildertechniek waarbij alleen grijze en witte tinten worden gebruikt. Oorspronkelijk moet het nog meer miniaturen hebben bevat. Dat dit boek voor de hertog

*Getijdenboek; Oudenaarde, ca.
1455-1460. 76 F 2, fol. 299r.*

persoonlijk is gemaakt, lijdt geen enkele twijfel. Zijn devies *Aultre naray* ('Een ander zal ik niet hebben') is op verscheidene plaatsen in het boek te vinden, en de hertog is in diverse miniaturen herkenbaar geportretteerd. Op fol. 299r knielt hij voor een Madonna met Kind. Het boek heeft ook een vorstelijk formaat: bijna 27 centimeter hoog bij 19 centimeter breed, terwijl de meeste getijdenboeken in zijn tijd tussen de 12 en 20 centimeter hoog zijn. Filips' secretaris Jean Miélot († 1472) schreef de tekst,

Jean Le Tavernier uit Oudenaarde zorgde met een medewerker voor de miniaturen.

Rond 1500 is de codex aangepast aan de wensen van een nieuwe eigenaar, waarbij is geprobeerd om het karakter van het originele boek zo weinig mogelijk aan te tasten. Het kreeg toen 39 nieuwe miniaturen van de Meester van de Gebedenboeken van rond 1500, een illuminator die werkzaam was in Brugge omstreeks, hoe kan het anders, het jaar 1500. Ook de bruine leren band dateert uit die tijd. Die band is gemaakt door de Brugse binders Antoine de Gavere en Johannes Guillebert.

Lange tijd is aangenomen dat dit het getijdenboek is waarvoor de hertog Jean Le Tavernier heeft laten betalen blijkens een betalingsbewijs uit 1455. Dat is echter niet het geval, zo blijkt uit onderzoek van Korteweg. Dat betekent dat Filips minstens drie getijdenboeken bij dezelfde miniaturist heeft besteld, want in Brussel ligt nog een getijdenboek van de hertog met miniaturen door Jean Le Tavernier en Loyset Liédet († 1479), een miniaturist die we straks opnieuw zullen tegenkomen (Brussel,

Koninklijke Bibliotheek, ms. IV 1290). Een vierde getijdenboek van Filips de Goede is een klein handzaam boekje uit 1450 of kort later met 39 miniaturen door drie artiesten, onder wie een nog jonge Willem Vrelant († 1481) (München, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Gall. 40). Daarnaast liet Filips nog twee gebedenboeken maken: circa 1445-1450, met drie miniaturen en gecombineerd met een draagaltaar (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 1800); en kort na 1461 een met vijftig miniaturen door Lieven van Lathem († 1493), Dreux Jehan, 'prins der verluchters' Simon Marmion († 1489) en anderen (Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. nouv. acq. fr. 16428). Georges-Joseph Gérard kocht Filips' Haagse getijdenboek naar eigen zeggen op een veiling in Mons in Henegouwen.

Niet Gérard, maar Lupus leverde de Koninklijke Bibliotheek een andere autograaf van Filips' secretaris Jean Miélot in een *Miroir de l'âme pécheresse* uit 1451 (76 E 9). Dit is een vertaling van het *Speculum aureum animae peccatricis* van Jacobus van Gruytrode († 1475). Miélot was tevens verantwoordelijk voor de vertaling. Het boek is achterin gesigneerd en gedateerd door de vertaler/kopiist zelf (fol. 91r): *Cy fine le Miroir de lame pecheresse translate de latin en francois par Jo. Mielot et puis escript de sa main a Brouxelles lan de grace mil CCCC cinquante et ung*. ('Hier eindigt de Spiegel der zondige ziel, uit het Latijn in het Frans vertaald door Jean Miélot en vervolgens geschreven in zijn hand in Brussel in het jaar 1451.') Het zit nog in zijn oorspronkelijke, weliswaar gerestaureerde band. Uit deze tijd zijn vier exemplaren met deze Franse tekst bekend: één uit 1458 voor Isabella van Portugal, de derde echtgenote van Filips de Goede (Lille, Bibliothèque Municipale, ms. 407 (128)); één uit 1462 voor Filips zelf (Valenciennes, Bibliothèque Municipale, ms. 240 (231)); één – ook door Miélot zelf geschreven! – die later eveneens in de bibliotheek van Filips is terechtgekomen (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 11123), en de onderhavige autograaf in Den Haag. Het is niet bekend voor wie het Haagse exemplaar is gemaakt, maar dat de opdrachtgever tot de hoogste regionen

Jean Miélot, *Miroir de l'âme pécheresse*; Brussel, 1451. 76 E 9, fol. 5r.

van de Franse adel zal hebben behoord, is wel zeker. Het bevat, naast een bladgrote pentekening (fol. 2r) en zeven met pen gekalligrafeerde initialen (fol. 1r, 1v, 2v, 3r, 3v, 4r en 4v), gedecoreerde initialen met randversiering. Het begin van de inhoudsopgave op fol. 5r geeft daarvan een indruk.

In de bibliotheek van hertog Filips van Bourgondië stond ook een handschrift met *Le livre de Sidrac le philosophe*, een veel gelezen encyclopedisch werk uit de dertiende eeuw (133 A 2). Er zijn meer dan zeventig

handschriften met de Franse tekst bekend, en vertalingen in zes Europese talen.

De tekst van de *Sidrac* begint, na een uitvoerige inhoudsopgave (fol. 1r-15v), op fol. 17r met de rubriek: *Cy commence le prologue du livre que le roy Bochus fist escrire. Et lui mist nom Sidrac de toutes sciences* ('Hier begint het voorwoord op het boek dat koning Bochus liet schrijven. En hij noemde het Sidrac van alle wijsheden'). In de miniatuur over twee kolommen boven de rubriek staan koning Bochus en de profeet Sidrac tegenover elkaar; hun inspiratie krijgen zij van een engel in de hoek rechtsboven; centraal bovenin is de Drie-eenheid afgebeeld, God de Vader die zijn gekruisigde Zoon vasthoudt, met de Heilige Geest in de gedaante van een duif tussen hen in.

Achter de *Sidrac* (fol. 1r-188r) volgt het *Elucidarium* van Honorius van Autun († 1137) in verkorte Franse vertaling (fol. 190r-210v). Dit al bijna even wijdverbreide werk voorziet de niet-theologisch onderlegde lezer van fundamentele religieuze

*Le livre de Sidrac le philosophe; Parijs, ca. 1410-1419.
133 A 2, fol. 17r.*

Honorius van Autun, Elucidarium; Parijs, ca. 1410-1419.
 133 A 2, fol. 192r.

kennis. Ook de proloog van deze succesvolle 'tweede' *Lucidaire* op fol. 192r begint met een miniatuur over twee kolommen. Deze toont een leraar die een leerling onderwijst over de hemel en de aarde.

De kopiist onthult ons zijn naam in het colofon achterin (fol. 211r): *Cy fine Lucidaire – le quel livre de Sidrac et Lucidaire est escript de la main Guillebert de Mets, libraire de Mons. le duc Jehan de Bourgoingne* ('Hier eindigt het *Lucidaire* – welk boek van Sidrac en Lucidaire is geschreven in de hand van Guillebert de Mets, librarius van hertog Jan van Bourgondië'). Op grond van dit colofon mag worden aangenomen dat de codex is gemaakt voor Filips' vader Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië (1404-1419). Om kunsthistorische redenen worden de miniaturen gedateerd rond 1410, dus dat komt heel goed uit. Filips de Goede heeft het boek dus geërfd van zijn vader. Overigens kopieerde Guillebert de Mets in opdracht van hertog Filips zelf onder meer een Franse vertaling van de *Decamerone* (Parijs, Bibliothèque d'Arsenal, ms. 5070), een *Somme le Roi* en een ander exemplaar van *Le Livre de Sidrac*. De Haagse Sidrac-codex vererfde op Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519), sinds 1477 de echtgenoot van Maria van Bourgondië (1457-1482), kleindochter van hertog Filips en erfgename van zijn rijk. Het handschrift werd 'geleend' uit de Bourgondische bibliotheek door Filips van Kleef en kwam langs die weg terecht in de boekerij van de Nassaus.

Ergens in 1462 of in het begin van 1463 luisterde Filips de Goede naar een voordracht door Hubert le Prevost († 1480) over het leven van de heilige Hubertus van Luik († 727). De hertog was hiervan zo onder de indruk dat hij de tekst graag op perkament en mooi verlucht in zijn bibliotheek wilde hebben. Zijn klerk David Aubert toog meteen aan de slag en was razendsnel klaar. Hij voltooide de tekst van de *Vie de saint Hubert* (76 F 10) voor de hertog in Brugge in 1463, zo blijkt uit het colofon op fol. 74v: *Cy fine la légende le trespas de Saint Hubert*

*Hubert le Prevost, Vie de saint Hubert; Brugge, 1463.
76 F 10, fol. 9r.*

avec aucuns miracles grosse par le comandement et ordonnance de mondit très redoubte seigneur monsieur le duc de Bourgogne et de Brabant en sa ville de Bruges, par David Aubert son très humble et indigne escripvain lan de grâce mil CCCC LXIII. Als ambtenaar in dienst van de hertog reisde Aubert vaak mee in het gezelschap van zijn broodheer. Denkelijk overhandigde hij het boek aan de hertog in persoon nog in de eerste helft van 1463 aan de hertog: Filips was in dat jaar van 23 februari tot 5 juli in Brugge.

David Aubert schreef veel voor het Bourgondische hof. Voor Filips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute kalligrafeerde hij de tekst van nog twee dozijn verluchte handschriften. In elf daarvan werkte hij samen met Loyset Liédet (ca. 1420-1479), een miniaturist uit Hesdin die we al eerder hebben ontmoet. De *Vie de saint Hubert* bevat dertien miniaturen en een gehistorieerde initiaal van de hand van Liédet. De miniatuur op fol. 9r laat zien hoe de heilige Hubertus zijn diensten aanbiedt aan de

Frankische ‘koning’ – eigenlijk hofmeier – Pepijn van Herstal († 714). Op de achtergrond is de bekering van de soldaat Hubertus weergegeven: tijdens de jacht verscheen hem een hert met een lichtend kruis tussen het gewei en hoorde hij een stem die hem opriep tot een beter leven. Aldus geschiedde. De soldaat sleet zijn dagen als bisschop van Luik. Hubertus staat bekend als de patroonheilige van de jacht. De gehistorieerde initiaal *O* onder de miniatuur bevat het wapen van de hertog.

Het luxueuze boek bleef tot diep in de zeventiende eeuw in de Bourgondische bibliotheek; na 1643 verdween het daaruit, om in 1825 weer in Brussel tevoorschijn te komen in het bezit van de Zuid-Nederlandse bibliotheek van baron Hilarion-Noël de Villenfagne d’Ingihoul (1753-1826). Voor *f* 250 werd het aangekocht voor de Koninklijke Bibliotheek.

In 1430, bij gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal (1397-1472), riep Filips de Goede de ridderorde van het Gulden Vlies in het leven. Hiermee wilde hij zijn dynastie meer aanzien geven. De eerste statuten van de Orde werden opgesteld op 27 november 1431. Uit de hertogelijke rekeningen blijkt dat Filips minstens twintig boeken heeft laten vervaardigen met die statuten. Zijn eigen exemplaar bleef bewaard als fol. 8r-30v in een zeventiende-eeuwse perkamenten band waarin ook een gereviseerde, contemporaine versie van de ordestatuten uit 1446 is opgenomen (76 E 14).

De oudste kern van dit convoluut is nog in of niet lang na 1431 ontstaan; de hertog liet er tegen het einde van 1434 in Dijon een inhoudsopgave bij maken (fol. 1r-6v). De tekst van de statuten begint op fol. 8r met een bladzijde die verfijnd is versierd door de Meester van Guillebert de Mets. De initiaal *P* herbergt het wapen van de hertog, omringd door de ordeketen van het Gulden Vlies. In de randversiering boven, rechts en onder is zijn devies *Aultre naray* verwerkt, en in de boven- en buitenmarge zijn het embleem van de Orde – de vuurslag – en het attribuut van haar schutpatroon – het kruis van de heilige Andreas – afgebeeld.

Statuten van de Orde van het Gulden Vlies; Zuidelijke Nederlanden, ca. 1431. 76 E 14, fol. 8r.

In 1626 vielen de statuten uit 1431 en 1446 in handen van Jean Jacques Chifflet (1588-1660), die juist door koning Filips IV naar de Zuidelijke Nederlanden was gestuurd om de geschiedenis van de Orde te boek te stellen. Chifflet voegde er een versie van de statuten uit 1559 aan toe, zoals die in 1626 in Antwerpen waren gedrukt door zijn vriend Balthasar Moretus (1574-1641). In 1632 verscheen zijn geschiedwerk bij dezelfde drukker. Zijn zoon Jules Chifflet (1610-1676) werd in 1648 kanselier van de Orde en publiceerde er in 1652 een korte geschiedenis

over bij Balthasar Moretus II (1615-1674). In 1659 zette hij zijn handtekening in het handschrift. Later behoorde het tot de bibliotheek van de oudheidkundige en boekenverzamelaar Nicolas Joseph Foucault (1643-1721). Het is niet bekend hoe de Koninklijke Bibliotheek het handschrift met de statuten heeft verworven, maar het komt daar al voor in een catalogus uit omstreeks 1826.

Natuurlijk was ook Filips' zoon en opvolger Karel de Stoute lid van de Orde van het Gulden Vlies. Dat was hij zelfs al sinds zijn geboortjaar 1433! Met de collectie-Gérard verwierf de Koninklijke Bibliotheek het exemplaar van de herziene statuten van de Orde dat aan Karel van Bourgondië en de andere samengekomen Vliesridders is aangeboden in hun vergadering in Valenciennes in 1473 (76 E 10).

In de gedecoreerde initiaal *P* waarmee de statuten op fol. 6r

*Statuten van de Orde van het Gulden Vlies; Zuidelijke Nederlanden, 1473.
76 E 10, fol. 5v-6r.*

beginnen, is het Bourgondische wapen verwerkt. Boven het wapen zijn de letters C en M verbonden door een gouden liefdesknoop. Die letters staan voor Charles en Marguerite – Karel en Margaretha – en herinneren aan het huwelijk van de hertog met Margaretha van York (1446-1503) in 1468.

Naast statuten en ordonnances bevat de codex een groepsportret van de in 1473 vergaderde leden (fol. 5v) en een unieke reeks portretten van Vliesridders, aanvankelijk tot in 1473, maar voortgezet in

Wapenboek van de Orde van het Gulden Vlies; Zuidelijke Nederlanden, 1473.. 76 E 10, fol. 55v.

1478 en nogmaals in 1481 en in 1491. Karels eigen portret staat in het oudste gedeelte, op fol. 55v. In het onderschrift heet hij *Monsieur Charles conte de Charolois*, graaf van Charolais, zoals zijn officiële titel luidde totdat hij zijn vader in 1467 opvolgde als hertog van Bourgondië.

Gérard kocht het handschrift in 1781 op een boekenveiling uit de nalatenschap van Philippe Eugène Joseph Le Clercq d'Olmen († 1781), baron van Poederlee; de handtekening van diens echtgenote Marie Livine Monique de Corte († 1774), burggravin van Saint-Albert in Vlaanderen, is met ultraviolet licht nog te lezen op het eerste schutblad van het boek. Zij moet het hebben geërfd van haar moeder Claudine Charlotte de Humyn of direct van haar grootvader Claude François de Humyn († 1735), die sinds 1707 raadsman en schatbewaarder was van de Orde van het Gulden Vlies en uit dien hoofde ook toezicht hield op de ordebibliotheek in Brussel. Hoe hij aan de codex is gekomen laat zich verder eenvoudig voorstellen.

Op 4 februari 1454 werd in Parijs een exemplaar voltooid van *Le livre de l'information des princes* (76 E 20). Het is een vorstenspiegel, toegeschreven aan Thomas van Aquino (1225-1274), maar in feite omstreeks 1300 geschreven door een onbekende Parijse auteur. De tekst werd in 1379 vertaald uit het Latijn door Jean Golein (1325-1403) voor de Franse koning Karel V (1364-1380). Maar ook in de vijftiende eeuw was er voldoende klandizie voor een tekst waarin een vorst een ideaalbeeld wordt voorgehouden.

De opdrachtgever van het Haagse handschrift maakt zich bekend in het colofon achterin: *Cy fine le livre de linformacion des princes translate de latin en francoys, le quel livre fist escrire a Paris noble homme Jehan Arnoulphin, lan mil CCCC cinquante trois, le IIIIe jour de fevrier*. De opgegeven datering in 1453 zal wel de paasstijl volgen, zoals gebruikelijk was in Frankrijk. Dat wil zeggen dat het jaar pas wisselt met Pasen, niet op nieuwjaarsdag; omdat het op 4 februari nog Pasen moet worden, heeft het colofon dus

*Le livre de l'information des princes; Parijs, 1453.
76 E 20, fol. 1r.*

betrekking op het jaar dat wij tegenwoordig 1454 noemen.

Jehan Arnoulphin, ofwel Giovanni di Arrigo Arnolfini († 1472), was een koopman uit Lucca die handel dreef in Brugge. Hier te lande staat hij vooral bekend door het portret, nu in The National Gallery in Londen, dat Jan van Eyck in 1434 van hem en zijn echtgenote zou hebben gemaakt. Ten onrechte, want de daarop afgebeelde man is eerder Giovanni di Nicolao Arnolfini, een neef van 'onze' Arnolfini. Giovanni di Arrigo stond in hoog aanzien bij de hertog van Bourgondië. Blijkens de proloog van de vorstenspiegel die hij in Parijs had laten schrijven, was dit boek bestemd voor de jonge vorst Karel, oudste zoon van Filips, bij de gratie Gods hertog van Bourgondië (fol. 1v).

Het boek bevat vijf miniaturen van de hand van de Meester van Étienne Sanderat de Bourgoigne, een miniaturist uit Auxerre die actief was in Parijs. In de eerste miniatuur, op fol. 1r, krijgt een nog jonge Vliesridder, herkenbaar aan de ketting met het Gulden Vlies om zijn hals, een boek aangeboden van een geknielde man met een geldbuidel aan zijn riem. Ongetwijfeld is dit een vrije voorstelling van de twintigjarige Karel de Stoute en de bemiddelde Arnolfini. Of Karel blij was met het geschenk is niet bekend. Het boek van Arnolfini was later mogelijk in bezit van Adolf van Kleef (1425-1492); zeker was het ooit van zijn zoon Filips van Kleef (1456-1528). Zijn wapen staat onderaan de afgebeelde bladzijde.

Van de bibliotheek van Filips van Kleef is veel bekend. Een inventaris die na zijn dood werd opgesteld, vermeldt 152 boeken, waarvan enkele in meer banden. Het betreft vrijwel allemaal geschreven boeken. Van die boeken kunnen er 53 worden geïdentificeerd met bewaard gebleven exemplaren. Vijftien handschriften berusten in de Koninklijke Bibliotheek, waar zij zijn terechtgekomen via Hendrik van Nassau en de bibliotheek van de stadhouders. In Den Haag liggen ook twee codices die wel van Filips van Kleef zijn geweest, maar niet in zijn inventaris kunnen worden aangewezen. Het gaat zonder

uitzondering om schitterende boeken, dikwijls rijk versierd. Enkele ervan zijn al terloops ter sprake gekomen, of komen dat nog. We sommen hier het restant op:

- Livius (vertaling door Pierre Bersuire)), *Histoire romaine* (3 delen: 71 A 16-18), verlucht door o.a. de Eerste Meester van de Grande Bible Historiale van Jean de Berry, de Ravenelle Meester en een navolger van de Luçon Meester; Parijs, ca. 1370-1380 (eerder van Bertrando de Rossi, graaf van San Secundo, en van Lodewijk van Luxemburg).
- Jean Froissart, *Chronique* (eerste deel: 72 A 25), verlucht door de Vergilius Meester; Parijs, ca. 1400-1410 (eerder van Lodewijk van Luxemburg).
- Vincentius van Beauvais (vertaling door Jean de Vignay), *Le miroir historial* (vierde deel: 72 A 24), verlucht door de Meester van de Cité des Dames; Parijs, ca. 1400-1410.
- Augustinus (vertaling door Raoul de Presles), *La Cité de*

Jean Froissart, *Chroniques*; Parijs, begin 15de eeuw. 72 A 25, fol. 1r.

Augustinus, *La cité de Dieu*; Parijs, begin 15de eeuw. 72 A 22, fol. 6r.

- Dieu* (Boek 1-10: 72 A 22), verlucht door de Orosius Meester; Parijs, ca. 1400-1410 (eerder van Lodewijk van Luxemburg).
- Lambert van Sint Omaars, *Liber Floridus* (72 A 23); Lille en Ninove, 1460 (eerder van Pierre de Goux et de Wedergraete († 1471)).
  - Baudouin d'Avesnes, *Chronique* (eerste deel: 71 A 14); Noord-Frankrijk, ca. 1460-1470 (eerder van Pierre de Luxembourg).
  - Raoul Lefèvre, *Recueil des histoires de Troyes* (78 D 48), verlucht door een navolger van Loyset Liédet; Zuidelijke Nederlanden, ca. 1470.
  - Plutarchus en Xenophon (129 B 11); Italië, derde kwart 15de eeuw.
  - Vincentius van Beauvais (vertaling door Jean de Vignay), *Le miroir historial* (delen 2-4: 128 C 1), verlucht door de Meester van Edward IV en de Meester van de 'Têtes triviaux'; Brugge, vierde kwart 15de eeuw.
  - Gregorius de Grote, *Les homilies sur les quatre évangiles* (129 C 4), verlucht door een navolger van Loyset Liédet; Zuidelijke Nederlanden (Brugge?), ca. 1480-1490.
  - Baudouin d'Avesnes, *Chronique* (tweede deel: 71 A 15), verlucht door een navolger van de Meester van Antoine Rolin; Noord-Frankrijk, ca. 1480-1490.
  - Giovanni Boccaccio (vertaling door Laurent de Premierfait), *Le décaméron* (133 A 5), verlucht door de Meester van 1482 en een volgeling; Brugge, ca. 1485.
  - Cicero (vertaling door Laurent de Premierfait), *Livre de viellesse. Livre d'amitié* (128 C 3); Zuidelijke Nederlanden, ca. 1490 (eerder van Adolf van Kleef († 1492)).
  - Guillaume de Lorris en Jean de Meung, *Roman de la rose* (128 C 5), verlucht door de Meester van Antoine Rolin; Valenciennes, 1500 of eerder.
  - Lambert van Sint Omaars, *Livre fleurissant en fleurs* (vertaling van het *Liber Floridus*; 128 C 4); Edingen, 1512.
- Verder bewaart de Koninklijke Bibliotheek een werk waarvan Filips van Kleef zelf de auteur is: *Instructions sur toutes*

manières de guerroyer, tant par mer que par terre (71 E 46). Filips droeg dit werk op aan de Habsburger Karel V (1500-1558), Rooms-Duits keizer vanaf 1520. Waarschijnlijk gaat het hier om een auteursexemplaar. Op grond van de watermerken is het papier ervan te dateren in ca. 1510-1520.

Jacques d'Armagnac, graaf van Armagnac en Castres, burggraaf van Carlat en Murat, hertog van Nemours (ca. 1433-1477) was een van de grootste bibliofielen van zijn tijd. Uit zijn enorme bibliotheek zijn nog ongeveer 120 handschriften bekend. Hij erfde boeken van zijn overgrootvader Jean hertog van Berry (1340-1416) en anderen, maar de meeste liet hij zelf maken. De Koninklijke Bibliotheek bewaart een prachtig exemplaar van *L'epistre d'Othea* dat vermoedelijk voor hem is gemaakt tussen 1460 en 1465 in Bourges (74 G 27). *L'epistre d'Othea* is veruit het populairste werk van Christine de Pizan (1363-1434). Het is een didactisch-moralistisch werk, geschreven in de vorm van brieven aan de Trojaanse koningszoon Hektor. Op fol. 84v is te zien hoe Hektor tegen het advies van zijn vrouw Andromache ten strijde trekt tegen de Grieken. Armagnacs codex bevat 98 miniaturen, twee gingen er verloren. Van het boek is in 2010 een facsimile-uitgave gemaakt.

Veel andere handschriften in de Koninklijke Bibliotheek zijn gemaakt of in bezit geweest van vorstelijke en andere (hoog) edele lieden zonder dat we hun naam kennen. Dikwijls wacht een wapen op identificatie.

Christine de Pizan, *L'epistre d'Othea*; Bourges, ca. 1460-1465.
74 G 27, fol. 84v.

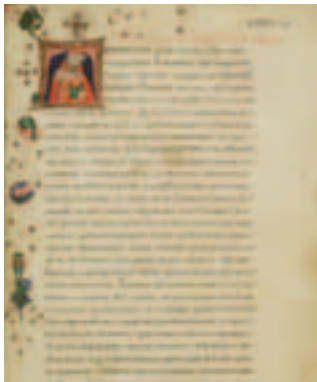
Boeken voor leken

De stichting van universiteiten en de bloei van steden in de dertiende eeuw brachten nieuwe groepen gebruikers naar de boekenmarkt. Leergierige studenten hadden handschriften hard nodig om te studeren, en steeds kapitaalkrachtiger burgers zochten boeken om de tijd mee te doden of om te laten zien dat zij zich die konden veroorloven. De aristocratie moest op zoek naar mogelijkheden om zich opnieuw te profileren, en vond die in het bestellen van nog kostbaarder handschriften. Tegelijkertijd veroverde het schrift als hulpmiddel in bestuur en rechtspraak, maar ook in de handel, steeds meer terrein ten koste van de orale cultuur. Steeds meer mensen leerden lezen en schrijven.

Antieke auteurs

Het is al gemeld dat met de boekenverzameling van Joost Romswinkel veel Latijnse dichters de Koninklijke Bibliotheek zijn binnengekomen. Hun werken had Romswinkel in 1790 gekocht van Bolongaro Crevenna. Romswinkel bezat bijvoorbeeld twee handschriften met de *Comoediae* van de voorchristelijke dichter Publius Terentius Afer. In een van beide (128 E 8) begint de tekst op fol. 1r met een gehistorieerde initiaal waarop de auteur is afgebeeld, het hoofd licht naar links geneigd, gekleed in rode mantel met wit bonten kraag, neergeslagen capuchon, rode muts met brede wit bonten rand; in de linkerhand een groen opengeslagen boek, de rechterhand opgeheven in spreekgebaar. De verwachte lettervorm *T* is niet in de initiaal terug te vinden. De initialen met penwerk en de geschilderde initialen verderop in het boek (fol. 3r, 23v, 43v, 62v, 82v, 97r) zijn typisch Noord-Italiaans, evenals het humanistische minuskelschrift. Het boek wordt tegenwoordig gedateerd in het vierde kwart van de vijftiende eeuw, maar eerdere dateringen neigden naar het midden van de eeuw, zelfs naar iets daarvoor.

Het andere Terentius handschrift van Romswinckel (72 J 49) komt ook uit Noord-Italië en is ongeveer even oud, uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De versiering bestaat uit geschilderde initialen met decoratie in de marge in Italiaanse stijl: *bianchi girari* ofwel 'witte ranken' – een product van het Florentijnse humanisme uit de vroege vijftiende eeuw, ontleend aan Toscaanse handschriften uit de twaalfde eeuw. De tekst begint op fol. 1r met een summier introductie van de auteur onder het rode opschrift *Epitaphion Terentii* ('Grafscrift van Terentius'). De eerste regel daarvan is geschreven in blauwe inkt die zo erg is verbleekt dat een onoplettende bibliotheekmedewerker in de negentiende eeuw dacht dat daar niets stond geschreven en er botweg het stempel met de KB-signatuur overheen plaatste. Alleen de beginletter *N*, in goud op een blauwe achtergrond, is nog met het blote oog zichtbaar; *N[at*us in excelsis tectis cartaginis alte] *Romanis ducibus bellica preda fui* ('Geboren in de verheven

Terentius, Comoediae; Noord-Italië, vierde kwart 15de eeuw. 128 E 8, fol. 1r.

Terentius, Comoediae; Noord-Italië (Florence?), tweede helft 15de eeuw. 72 J 49, fol. 1r.

*Juvenalis, Satyrae; Noord-Italië,
tweede helft 15de eeuw.*

73 J 48, fol. 1r.

huizen van het hoge Carthago, was ik een prooi voor de Romeinse leiders'), zo begint het epigram. Pas met de volgende alinea (*Sororem falso creditam meretricule*) begint het eerste *argumentum* – een metrische samenvatting – van de *Andria*, het eerste blijspel in de *Comoediae*. In de ondermarge is ruimte gereserveerd voor een familiewapen, maar dat is helaas niet uitgevoerd. Zoals bij de meeste middeleeuwse handschriften het geval is, weten we dus niet voor wie het is geschreven of wie het in bezit heeft gehad.

Dat geldt ook voor Romswinckels exemplaar van de *Satyrae* van Juvenalis (ca.

60-140) en die van Persius (34-62) (73 J 48, resp. fol. 1r-82r en fol. 82v-97r). Hierin is in de ondermarge van de openingspagina wel een wapen aangebracht, maar het is nog niet vastgesteld van wie dat is geweest. Het toont een leeuw op een zilveren balk tegen een rode achtergrond. Ook dit boek is versierd met *bianchi girari*. Het boekblok is opgebouwd uit *quinionen* – katernen van vijf in plaats van vier dubbelbladen of bifolia – wat gebruikelijk is voor Italiaanse humanistische handschriften.

Heel Italiaans oogt een meerdelige set *Opera omnia glossata* van Vergilius (70-19 v. Chr.) uit omstreeks 1470 (KB mss. 76 E 21 I-III, 129 C 5). Maar de schijn bedriegt hier: iconografisch en codicologisch zijn de vier delen waaruit het handschrift tegenwoordig bestaat nauw verwant met een goed bestudeerde groep handschriften uit de bibliotheek van Raphael de

Mercatellis (1437-1508), een bastaardzoon van hertog Filips van Bourgondië en abt van de Sint-Baafsabdij in Gent; zij zijn vervaardigd in Brugge. Roms-winckel kocht het handschrift, toen verenigd in één band, van Crevenna in 1790 en liet het niet veel later herbinden in vier groene marokijnne banden. De originele foliëring, die gedeeltelijk is uitgewist, doet vermoeden dat de set oorspronkelijk uit slechts twee banden bestond, thans mss. 129 C 5 + 76 E 21 I + 76 E 21 II en ms. 76 E 21 III. De blad-grote miniatuur waarmee ms. 76 E 21 I op fol. 39v eindigt, hoort in ieder geval bij de tekst van de *Georgica* die in 76 E 21 II begint op fol. 1r. Er zijn twee mannen op te zien, van wie er

Vergilius, Georgica; Brugge, ca. 1470. 72 E 21-I, fol. 39v.

één een ploeg met twee ossen hanteert; een passende illustratie van Vergilius' lofdicht op de natuur en het boerenbestaan. De andere landbouwer wijst naar de hemel, wat het belang aangeeft van astronomische en meteorologische waarnemingen voor het werk in het veld. Dezelfde thematiek en beeldcompositie is te vinden in een Vergiliuscodex die De Mercatellis in 1487-1488 in Brugge heeft laten kopiëren naar een Venetiaanse incunabel (Gent, Kathedraal, ms. 9). Het lijkt er zelfs op dat alle miniaturen in dat Gentse handschrift kopieën zijn van die in het Haagse. De volbladminiatuur en de 23 kleinere miniaturen in Den Haag zijn geschilderd door een Brugse collega van de uit Utrecht afkomstige miniaturist Willem Vrelant. Hij staat bekend als

Cicero, Oraison pour Marcellus;
Frankrijk, ca. 1480-1490.
 76 F 26, fol. 1r.

de Meester van de 'Vraie Cronique d'Escoce', naar een kroniek die hij verluchtte voor de hertog van Bourgondië zelf (Brussel, KB, ms. 9469-70). Zijn werk is bewaard gebleven in bijna dertig handschriften, bestemd voor onder anderen De Mercatellis.

Een verzamelhandschrift uit circa 1480-1490 bevat werken van Cicero, Plinius Minor en anderen in Franse vertaling (76 F26). Het boek telt vijfbladgrote miniaturen (fol. 1r, 18r, 53r, 60r en 73r) en vele gedecoreerde initialen. De miniatuur op fol. 1r verbeeldt Tullius Cicero voor Julius Caesar, een illustratie bij de *Oraison pour*

Marcellus waarmee de codex opent. Caesar is als heerser over het Romeinse Rijk herkenbaar aan zijn troon met tweekoppige adelaar, het heraldische symbool voor het middeleeuwse Heilige Roomse Rijk. Zoals al zijn tijdgenoten zag de miniaturist het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie als directe opvolger van het Romeinse Rijk. De afbeelding van Caesar als bejaarde man met keizerskroon en scepter in een vijftiende-eeuwse setting is typisch voor de middeleeuwen; destijds had niemand problemen met een dergelijke anachronistische voorstelling. De hand van dezelfde miniaturist is herkend in diverse andere handschriften, maar die toeschrijving is niet zonder problemen. Zeker is slechts dat de kunstenaar actief was in Frankrijk. Daar moeten we ook de edelman zoeken wiens portret in de zestiende of zeventiende eeuw achterin het boek is toegevoegd. Zijn wapen in de ondermarge van fol. 85r is nog niet geïdenti-

ficeerd. Ongetwijfeld stelt het portret een latere bezitter van de codex voor. Misschien was hij een graaf, verwant aan het Bourgondische huis. Zijn nobele echtgenote is afgebeeld op de verso-zijde.

Het humanisme legde de basis voor de wetenschappelijke bestudering van veel klassieke teksten. De classicus Joannes Georgius Graevius (1632-1703) gebruikte voor zijn uitgave van de *Orationes* van Cicero in 1699 een KB-handschrift (75 C 63). In zijn proloog deelt Graevius mee dat het een van de drie oude boeken was die hem ter hand waren gesteld door zijn collega Petrus Francius (1645-1704). Naar Graevius' overtuiging behoorde het handschrift eerder aan de Fransman Adrianus Turnebus (1512-1565), die zich ook had beziggehouden met Ciceroteksten. Uitwendig geeft het boek daarvoor geen aanwijzingen; wel bevat het de handtekening van Francius op een schutblad voorin. Ook later is het handschrift gebruikt door Cicero-bezorgers. Daarbij is eens opgemerkt dat het boek zeker niet Italiaans zou zijn; later werd het evenwel toch herkend als afkomstig uit Lombardije, wellicht Milaan, en wel uit tweede kwart vijftiende eeuw. De mooie gedecoreerde initialen met bladgoud en de randversiering op fol. 1r spelen in die toeschrijving een hoofdrol. Helaas is het opvallende wapen voorin, dat mogelijk uitsluitsel kan geven over de streek van ontstaan, ook hier nog niet geïdentificeerd. Het handschrift kwam in 1909 naar de Koninklijke Bibliotheek als gevolg van een ruil met de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Sommige klassieke werken waren al lang voor de renaissance

Cicero, Orationes; Milaan, tweede kwart 15de eeuw. 75 C 63, fol. 1r.

populair, ook ten noorden van de Alpen. Van de *Facta et dicta memorabilia* van Valerius Maximus (ca. 20 BC-ca. 50) zijn meer dan vierhonderd middeleeuwse handschriften bewaard gebleven. De Koninklijke Bibliotheek bezit een onverlucht exemplaar uit het eind van de twaalfde eeuw, afkomstig uit de collectie-Lupus (128 E 19). Ook de Franse vertaling, waaraan Simon de Hesdin (+ 1383) was begonnen en die na ruim een kwarteeuw in 1401 werd voltooid door Nicolas de Gonesse, raakte wijdverbreid. *Des faits et dits mémorables* is in de Koninklijke Bibliotheek beschikbaar in drie exemplaren, alle uit de vijftiende eeuw (KB mss. 66 B 13, 71 D 42 en 71 E 68). Het jongste en meest interessante daarvan kwam omstreeks 1470 tot stand in de Loirestreek (**66 B 13**). Diverse anonieme kunstenaars van hoog niveau hebben eraan bijgedragen. Een miniatuur voorin de codex (fol. 2r) laat zien hoe de vertaler zijn werk aanbiedt aan de Franse koning Karel V (1364-1380), de aristocratische bibliofiel *pur sang*; de koning bezat een bibliotheek met zo'n twaalfduizend manuscripten, waaronder bijna duizend verluchte.

Veel handschriften met deze populaire vertaling van De Hesdin en De Gonesse zijn zeer luxueus uitgevoerd; zij waren gewild bij kapitaalkrachtige liefhebbers. Om dit publiek ter wille te zijn, bevat de *editio princeps*, de eerste druk van de tekst, uit ca. 1475-1477, gedeeltelijk onbedrukte pagina's, zodat liefhebbers daar zelf miniaturen konden laten aanbrengen. Ook na de middeleeuwen bleef de belangstelling voor de Valeriusvertaling groot. Tsaar Alexander I (1801-1825) kocht het Haagse handschrift in 1814 in Parijs en plaatste het in de Keizerlijke Bibliotheek in Sint Petersburg. Via omzwervingen kwam het boek in handen van de joodse bankier Fritz Mannheimer (1890-1939) in Amsterdam. In de Tweede Wereldoorlog confisqueerden de Duitsers het, waarschijnlijk ten behoeve van Hitlers Führermuseum in Linz. Het boek bracht de laatste oorlogsjaren door in een zoutmijn bij Salzburg, waaruit de Amerikanen het in 1945 lichtten. De gerecupereerde codex werd daarop ondergebracht bij de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen in Den Haag (thans Instituut Collectie Nederland, Amsterdam). Deze gaf het boek uiteindelijk in permanent bruik-

Valerius Maximus, *Des faits et dits mémorables*; Loire-streek, ca. 1470.
66 B 13, fol. 2r.

leen aan de Koninklijke Bibliotheek. Hetzelfde woelige lot trof een ander Frans handschrift dat de Russische tsaar in 1805 had gekocht (134 C 19).

Bijbelhandschriften

Een bijbel bestond tot aan de dertiende eeuw gewoonlijk uit meer delen van reusachtig formaat. Geglosseerde bijbels konden wel twintig banden vullen. Even een bijbel meenemen voor privéstudie was er dus niet bij. Daar kwam rond 1200 in Parijs verandering in. De bijbel werd in één deel geperst. Bijgevolg ontstonden handzame bijbels, geschreven in minuscuul schrift op flinterdun perkament. Ook de inhoud werd onder handen genomen: de volgorde van de afzonderlijke bijbelboeken werd gestandaardiseerd, de tekst ontdaan van fouten, de prologen van Hieronymus vastgesteld, een alfabetische lijst met *interpretationes ebrehicorum nominum* – verklaringen van Hebreeuwse namen – toegevoegd. De ‘Parijse bijbel’ was een instant succes. Er zijn in dertiende-eeuws Frankrijk zo veel bijbels gemaakt, dat in de eeuwen daarna de vraag naar bijbels maar moeizaam weer op gang kwam. De Koninklijke Bibliotheek bezit enkele mooie bijbeltjes uit de succesjaren.

Met de collectie-Visser kwamen drie Parijse bijbels mee, alle afkomstig uit het jezuïetencollege Clermont. De oudste is uit het midden van de dertiende eeuw (129 E 20), de beide andere zijn uit de tweede helft van de dertiende eeuw. De kleinste van de drie meet 171 bij 121 millimeter, maar heeft met een tekstspiegel van 114 bij 78 millimeter toch mooie brede marges, die gevuld zijn met talrijke contemporaine aantekeningen bij de tekst (76 J 3). De mooiste is nauwelijks groter, met een tekstspiegel van 128 bij 81 millimeter (**76 G 2**). Toch bevat dit boekje 81 gehistorieerde initialen. De tekst van het boek Genesis begint op fol. 3v met een initiaal *I*: *In principio creavit Deus celum et terram* (‘In den beginne schiep God hemel en aarde’). Het scheppingsverhaal is afgebeeld in zeven scènes: God scheidt licht en duisternis, God schept het hemelgewelf, God schept bomen en planten, God schept de zon en de maan, God schept vogels en vissen, God schept de mens, en

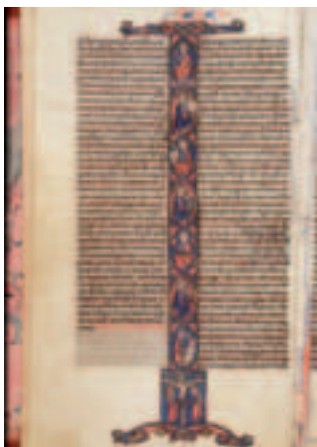
God rust op zijn troon. De zeven scènes rusten op een achtste, met de kruisiging. De schepping van de mens is immers pas voltooid met de dood van Christus, die de mensheid van de erfzonde verlost.

Eenzelfde voorstelling, maar iets meer uitgewerkt, zien we in een ander bijbeltje (132 F 21). Dit boek, 647 bladen perkament van 133 bij 83 millimeter, met 85 gehistorieerde initialen, is van Crevenna geweest, maar werd niet gekocht door Romswinkel. Pas in 1823 kwam het in de Koninklijke Bibliotheek, gekocht uit de nalatenschap van de politicus Carel Gerard Hultman (1752-1820), uit wiens verzameling de KB nog een paar handschriften bezit.

Uit de stadhoudelijke bibliotheek komt een bijbel uit de tweede helft van de dertiende eeuw met 119 gehistorieerde initialen (76 F 23). Ooit was dit boekje in bezit van een baron Bronckhorst van Batenburg, die het in 1573 schonk aan een medicus genaamd Theodorus Vallensis. Lupus bezorgde de Koninklijke Bibliotheek een bijbeltje uit het derde kwart van de dertiende eeuw met

Bijbel; Parijs, tweede helft 13de eeuw. 76 G 2, fol. 3v.

Bijbel; Parijs, midden 13de eeuw. 132 F 21, fol. 4v.

Guiard des Moulins, Bible historique; Parijs, ca. 1320-1340.
71 A 23, fol. 62r.

81 gehistorieerde initialen (76 E 22). In 1897 kocht de KB nog een Parijs' bijbeltje uit de nalatenschap van de hoogleraar theologie Johannes Gerardus Rijk Acquoy (1829-1896) met 48 gehistorieerde initialen (133 D 25). Aan dit bijbeltje ontbreken nogal wat bladen, en veel initialen zijn er uitgesneden.

Nog in de dertiende eeuw werd de bijbel voor het eerst vertaald in het Frans, door Guiard des Moulins († 1313). Zijn *Bible historique* of historiebijbel is een bewerking van de *Historia scolastica* van de twaalfde-eeuwse Parijse theoloog Petrus Comestor. De Koninklijke

Bibliotheek verwierf in 1816 een incompleet exemplaar van het eerste deel van dit werk uit de stadhoudelijke bibliotheek (71 A 23). Het boek is in Parijs gemaakt omstreeks 1320-1340 en bevat 51 miniaturen, een pentekening en acht gehistorieerde initialen door de Fauvelmeester en door een andere Parijse meester. De miniatuur op fol. 62r toont Mozes die de stenen tafelen ontvangt van God. In 1531 kocht Hendrik III van Nassau het boek uit de nalatenschap van Filips van Kleef.

Dezelfde tekst, maar dan volledig, komt voor in een Parijs' handschrift dat een halve eeuw jonger is, namelijk uit circa 1370-1380 (78 D 43). Dit boek was tot 1665 eigendom van Maria Ignatia Lorraine d'Elbeuf (1629-1679), een hofdame van de Franse koningin. Een volgende bezitter memoreerde dat in de ondermarge van fol. 1r. Het bevat onder meer 28 miniaturen. Het opent op fol. 1r met een miniatuur over twee kolommen: een *Maiestas Domini*, een tronende Christus met de vier evangelisten en hun symbolen.

Guiard des Moulins, *Bible historiale*; Parijs, ca. 1370-1380. 78 D 43, fol. 1r.

Historiebijbel; Utrecht, ca. 1468.
78 D 39, fol. VIIIv.

Via het Collège de Clermont kwam het handschrift terecht bij Gerard Meerman, die het in 1770 liet veilen. In 1814 deed het Boekverkopers Collegie te Groningen het cadeau aan koning Willem I, ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Hogeschool van Groningen. De koning liet het meteen in de Koninklijke Bibliotheek plaatsen.

Een prozavertaling van de bijbel in het Middelnederlands liet op zich wachten tot 1361. De 'Eerste Historiebijbel', toegeschreven aan de kartuizer monnik Petrus Naghel († 1395), is onder meer voorhanden in een Utrechtse codex uit circa 1468,

een handschrift op papier met 28 miniatures (78 D 39). Ook hierin vinden we het scheppingsverhaal afgebeeld. Het tweede deel van deze historiebijbel ligt nu in Gent (Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 632).

Een ander type bijbelhandschrift is de *Bible moralisée*, een plaatjesbijbel uit de dertiende eeuw. Anton van Bourgondië (1422-1504), een bastaardzoon van hertog Filips de Goede, bezat een exemplaar dat is gemaakt in Brugge omstreeks 1455-1465 (76 E 7). Lupus, uit wiens collectie dat boek afkomstig is, wil ons doen geloven dat het boek is gebruikt door Filips de Goede zelf. De deviezen die achterin zijn bijgeschreven – *Nul ne si frote / ob. de Bourg.ne / a / Nul ne la proche / de Bourg.ne* – tonen aan dat het boek in ieder geval van diens bastaardzoon is geweest. Dezelfde deviezen komen voor in een handschrift met de *Croniques* van Jean Froissart (1337-1410), geschreven door David Aubert in 1468 en 1469 (Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, ms. Rehdiger 1). Anton

Bible moralisée; Brugge, ca. 1455-1465.
76 E 7, fol. 1r.

Bijbelcommentaren; Henegouwen, derde kwart 15de eeuw. 128 C 8, fol. 24r.

Mozes ben Abraham, Chronique de la Bible; Parijs, ca. 1280-1310. 131 A 3, fol. 26r.

liet zijn wapen voorin de bijbel schilderen, zo te zien over dat van een vorige, nog onbekende bezitter heen. Later was het boek van zijn kleinzoon Adolf van Bourgondië (1489-1540), admiraal der Nederlanden. Het handschrift is waarschijnlijk gekopieerd naar een handschrift dat in Parijs ligt (Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 897). De 45 miniatures zijn gemaakt in de werkplaats van Jacquemart Pilavaine, een Henegouwse illuminator.

Werk uit hetzelfde atelier treffen we aan in een Henegouws handschrift met bijbelcommentaren, onder meer een fragment uit de *Postilla litteralis* van Nicolaas van Lyra (1270-ca. 1349) (128 C 8). Hierin staan 27 miniatures, waaronder veel opvallend frisse. Op fol. 24r is de belegering van Jeruzalem door Antiochus IV Epiphanes, alias Mitrades, geschilderd. In 2010 doken op de kunstmarkt fragmenten op uit dezelfde codex.

Een opmerkelijke tekst is de *Chronique de la Bible* door Mozes ben Abraham, een tekst die nog nergens anders is aangetroffen (131 A 3). Vermoedelijk is het

werk geschreven in opdracht van een graaf van Auvergne. Het heeft de geschiedenis van Israel als thema. Het enig bekende handschrift is tussen circa 1280 en 1310 in Parijs verlucht door de Meliacin Meester.

Volkstalige poëzie

De volkstaal duikt niet opeens, maar wel heel zichtbaar op in de loop van de dertiende eeuw, in Frankrijk eerder dan in de Nederlanden. Er waren niet alleen geografische verschillen in tempo. Op het literaire veld verloor het Latijn al vroeg terrein, binnen de administratie van bestuur en rechtspraak wat later, en in de liturgie helemaal niet.

De *Roman de la Rose* is de meest gelezen Franse literaire tekst van de middeleeuwen; er zijn grofweg driehonderd handschriften van bekend. Het gedicht is een allegorisch liefdesverhaal, vertelt in de vorm van een droom. Joost Romswinckel bezat twee exemplaren van het werk. Het ene is een boek uit Frankrijk uit het eerste kwart van de veertiende eeuw, met tien miniaturen en twee gedecoreerde initialen (120 D 13). Op de afgebeelde pagina zien we de Haat – Hayne – en de Hebzucht – Couvoitise; verderop in het boek volgen personificaties van de Gierigheid (*Avarisse*), de Nijd (*Envie*), het Verdriet (*Tristesse*), de Ouderdom (*Vieillesse*), de Schijnheiligheid (*Papelardie*) en de Armoede (*Pouretez*). Aan de reeks miniaturen vooraf gaat over twee kolommen een voorstelling van de dromende Guillaume de Lorris, de reeks wordt afgesloten door een rondedans. Het andere exemplaar van de *Roman de la Rose* in Romswinckels verzameling is een eeuw jonger en komt uit Noord-Frankrijk of de Zuidelijke Nederlanden (120 D 12). De opsmuk

Guillaume de Lorris en Jean de Meung,
Le roman de la Rose; Frankrijk, eerste
kwart 14de eeuw. 120 D 13, fol. 2r.

Alain Chartier, La Belle Dame sans mercy; Frankrijk, ca. 1480.

71 E 49, fol. 9r.

hierin bestaat uit een afbeelding van de slapende auteur voorin en diverse penwerkinitialen verspreid over het hele boek.

Franse poëzie vinden we ook in de collectie-Gérard. Sinds 1761 bezat Gérard een lijvig boek van 342 folia met gedichten van Alain Chartier (ca. 1385-1433) en vele anderen (71 E 49). De codex is omstreeks 1480 gemaakt voor Claude de Toulangeon († 1503) en zijn echtgenote Guillemette de Vergy. Op fol. 9r van het boek staat een miniatuur met een man en vrouw die een spelletje schaak spelen. Misschien herkende het echtpaar zich hierin.

Op het gebied van de Middelnederlandse letterkunde

doen we in de collectie-Visser een goede vangst. De verluchte Maerlant-codices behoren tot de topstukken van de Koninklijke Bibliotheek. Vissers oudste handschrift met werk van Jacob van Maerlant bevat de *Rijmbijbel* (fol. 1r-91v) – net als de *Bible historique* van Des Moulins een bewerking van de *Historia scolastica* van Petrus Comestor – gevolgd door *Die wrake van Jherusalem*, een bewerking van een Latijnse vertaling van Josephus Flavius' in het Grieks geschreven *De bello Iudaico* (fol. 92r-118r) (76 E 16). Maerlant voltooide beide teksten voor dezelfde anonieme opdrachtgever in 1271; zij zijn ook stevast gezamenlijk overgeleverd, bijvoorbeeld ook in een Utrechtse codex uit het eind van de veertiende eeuw (KA 18).

Op het eerste blad van Vissers codex staan twee gehistorieerde initialen van elf regels hoog. Met de U bovenaan de eerste kolom begint de proloog op de *Rijmbijbel*: *Vader, sone, elech geest / Enich*

god sonder begin. De letter toont dan ook de Drie-eenheid, in een voorstelling die kunsthistorici Genadestoel noemen: God de Vader draagt Christus aan het kruis voor zich; de Heilige Geest daalt neer in de gedaante van een duif. De letter *M* bovenaan de derde kolom kondigt het begin aan van het Oude Testament: *Merct ic wille gijs seker sijt / Dit es begin van alre tijt*. De initiaal illustreert de zondeval. Adam en Eva trachten, vervuld van schaamte, hun naaktheid te verhullen met hun handen. Rondom de tekst is gekleurd staafwerk aangebracht, in de ondermarge vechten een man en een centaur-achtig wezen met elkaar. Op de

Jacob van Maerlant, *Rijnmbijbel*;
Vlaanderen (Brugge?), begin 14de
eeuw. 76 E 16, fol. 1r.

bladzijde is ook een blauwe initiaal met rood penwerk te zien, en een rode initiaal met blauw penwerk. De derde en laatste gehistorieerde initiaal in het handschrift staat op fol. 71r, aan het begin van de proloog op het Nieuwe Testament. Deze *I* is dertien regels hoog en verbeeldt de Annunciatie, het moment waarop aartsengel Gabriël de geboorte van Christus verkondigt aan Maria. De verluchting is in overeenstemming met wat bekend is uit Vlaanderen rond 1300. De codex wordt gedateerd in het begin van de veertiende eeuw. De kopiist ervan was, net als de auteur, een Vlaming uit de omgeving van Brugge. Hij kopieerde ook een exemplaar van Maerlants *Spiegel historiael* dat slechts bekend is uit nog geen handvol fragmenten (olim Damme, Maerlant Museum, z.s.; Tilburg, Universiteitsbibliotheek, losgenomen fragmenten, nr. 1). Helemaal achterin de Haagse *Rijnmbijbel*, op fol. 118r, is rond het midden van de veertiende eeuw een gedichtje van twaalf regels toegevoegd over de belegering van

Mechelen door hertog Jan II van Brabant in 1303. Mogelijk is het handschrift dus enkele decennia na de vervaardiging in Brabant verzeild geraakt. Over de verdere lotgevallen van het boek is niets bekend, totdat het opduikt in de veiling van wijlen de Haagse boekhandelaar Cornelis van Buuren in 1779. Daar heeft Visser het gekocht.

Op diezelfde veiling in 1779 kocht Visser nog een veertiende-eeuws handschrift met werk van Maerlant. Op het schutblad voorin noteerde hij de inhoud: ten eerste *Die Dietsche doctrinale*, naar de mening van Visser waarschijnlijk berijmd door Jacob van Maerlant, “wiens beeltenis in de eerste letter achter de tafel geteekent is, met de woorden *Dits Doctor Maerlant*”, en voltooid in Antwerpen in juni 1345 (fol. 1r-46v); ten tweede “Een mirakel van Maria aan eene nonne” (fol. 47v-54v) met wat kortere teksten, zowel in rijm als in proza (fol. 54v-61r); ten derde de *Heymelicheden der heymelycheit*, een berijming door opnieuw Jacob van Maerlant (fol. 61v-76r). Die laatste tekst is inderdaad van Maerlant, al noemt men dit werk liever *Heimelicheit der heimelicheden*, naar het *Secretum secretorum* dat er de hoofdbron voor was. De eerste tekst, *Die Dietsche doctrinale*, is zeker niet van Maerlant. De datering Antwerpen 1345 aan het slot ervan slaat op de voltooiing van dit leerdicht door de auteur, zeer waarschijnlijk de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale (ca. 1280-ca. 1351), niet op de voltooiing van het afschrift door de anonieme kopiist. Maerlants auteurschap is hier dus al bij voorbaat uitgesloten. En de tekst die daar als een koekoeksjong tussenin zit, het Mariamirakel, zou het hele verzamelhandschrift uiteindelijk vleugels geven én een naam: ‘de Beatrijs’ (76 E 5).

De codex telt zes gehistorieerde initialen met randdecoratie. De grootste initiaal, een O van zeventien regels hoog, staat aan het begin van de belangrijkste tekst, *Die Dietsche doctrinale*, linksboven de eerste kolom op fol. 1r: *Onder allen creaturen / Heeft die meester der naturen / Twee ghemaket des sijt ghewes / Daer redelec verstaen in es*. Afgebeeld is een schrijver in een rode mantel, gezeten aan een lessenaar, met een pen in zijn hand, die zojuist wat woorden heeft toevertrouwd aan de perkamenten rol voor hem. Zoals het

hoort, komt de inspiratie van hogerhand. Visser meende in de geportretteerde schrijver Maerlant te herkennen en las de woorden op de banderol als *Dits Doctor Maerlant*. Maar dat staat er niet, zo verzekerde zijn vriend Henrik van Wijn (1740-1831) hem reeds in 1800. Weliswaar zijn alleen de eerste zeven letters nog duidelijk leesbaar, maar er heeft *Dits Doc*[trinael in *Dietsche*] of iets van die strekking gestaan. Beter te lezen zijn de spreukbanden bij de vier medaillons op de hoeken van de miniatuur. Deze onthullen de identiteit van Seneca, Ovidius, Avicenna en Sidrac – belangrijke leveranciers van wijsheden voor *De amore et dilectione Dei et proximi et aliorum rerum* van de Italiaan Albertano da Brescia († 1246), het werk waarop *Die Dietsche doctrinale* is gebaseerd. We mogen aannemen dat hij de schrijver is in de initiaal op fol. 1r. Hij is opnieuw afgebeeld aan het begin van Boek II van *Die Dietsche doctrinale*, in een initiaal U van dertien regels hoog, daar als leraar staand voor een schare luisteraars (fol. 7v); Boek III begint met een ‘Genadestoel’ met evangelistensymbolen in een initiaal D over zestien

Die Dietsche doctrinale; Brabant (Brussel?), 1374.

76 E 5, fol. 1r.

Beatrijs; Brabant (Brussel?), 1374.

76 E 5, fol. 47v.

regels (fol. 33v). De beroemde berijmde Beatrijslegende, die alleen in dit handschrift is overgeleverd, opent met een initiaal *U* van niet meer dan vijf regels hoog waarin een non knielt voor Maria met Kind: *Van dichten comt mi cleine bate / Die liede raden mi dat ict late* (fol. 47v).

Het gehele boek is geschreven door een Brabantse kopiist in een mooie regelmatige *textualis*. Afgaand op het schrift zou men denken aan een datering tegen het midden van de veertiende eeuw; het schrift is nog 'rond en gezellig' en niet 'stijf en droog' zoals later in de veertiende eeuw. Maar de codex biedt een betere dateringsmogelijkheid dankzij een paastabel voorin – de "tafel" die Visser daar al aantrof – die van dezelfde hand is als de rest van het boek. Pasen wordt in de christelijke kalender van het westen gevierd op de zondag na de eerste volle maan van de lente. Om er achter te komen wanneer het in een gegeven jaar Pasen is, moet men dus bekend zijn met de schijngestalten van de maan en weten wanneer het zondag is. De middeleeuwer gebruikte daarvoor het 'gulden getal' en de 'zondagsletter'. De tabel in de Beatrijs-codex geeft een lijst van de dagen waarop een volle maan zich kan manifesteren die voorafgaat aan Paaszondag. Erboven staat in rode inkt: *Int jaer ons Heeren M CCC LXXIII es die sondach lettere op A ende de mane es prime op VII*. Dat wil zeggen dat de eerste zondag in 1374 valt op 1 januari (of praktischer geformuleerd: dat 1 januari 1374 valt op een zondag) en dat het gulden getal voor dit jaar 7 is. Uit de tabel is vervolgens af te lezen dat het in een jaar met dit gulden getal op 30 maart volle maan is, en dat de daaropvolgende zondag, herkenbaar aan de letter A, dan valt op 2 april. Paaszondag 1374 is daarmee vastgesteld. De paastabel is in principe eeuwigdurend, maar alleen te gebruiken wanneer de zondagsletter en het gulden getal van een jaar bekend zijn. Dat de kopiist deze gegevens heeft verstrekt voor het jaar 1374, lijkt alleen zinvol in het voorafgaande jaar 1373, of desnoods in de eerste drie maanden – toen het nog geen Pasen was geweest – van 1374 zelf. We gaan er daarom van uit dat 'de Beatrijs' is te boek gesteld in 1374. In de zeventiende eeuw was het handschrift in bezit van de geleerde en diplomaat Nicolaas

Jacob van Maerlant, Der naturen bloeme; Utrecht, tweede helft 15de eeuw; Vlaanderen of Utrecht, ca. 1330. 76 E 4, fol. 16v-17r; fol. 40v-41r.

Heinsius (1620-1681) Vissers handschrift met Maerlants *Der naturen bloeme* dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw (76 E 4). Het is een getrouwe kopie van een Vlaams handschrift uit het tweede

Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*; Gent, ca. 1325-1335.
KA 20, fol. 3v.

kwart van de veertiende eeuw dat in 1937 in de Koninklijke Bibliotheek is terechtgekomen via de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, de KNAW (KA 16). Het is heel uitzonderlijk dat van een middeleeuws handschrift de legger kan worden aangewezen. Nog uitzonderlijker is het dat legger en kopie onder één dak worden bewaard.

Tot de collectie van de KNAW behoort ook een *Spiegel historiael* uit circa 1325-1335 (KA 20). Maerlants *Spiegel historiael* is de vroegste vertaling van het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais (ca. 1190-1264). De codex is gemaakt

in West-Vlaanderen, wellicht in Gent, en bevat 45 miniatures en negentien gehistorieerde initialen. De gehistorieerde initiaal *D* aan het begin van de proloog op fol. 3v beeldt Jacob van Maerlant af, gezeten voor een open boek dat op een lessenaar rust.

Getijdenboeken

Een getijdenboek is een gebedenboek bestemd voor de privé-devotie van leken. Het heeft zich ontwikkeld uit het psalter, maar de structuur is grotendeels ontleend aan het brevier. Net als het brevier is een getijdenboek ingedeeld naar de gebedsuren (getijden) van de dag: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vesper en completeen. Wie een getijdenboek had, werd geacht om acht keer per dag een paar minuten stil te houden en een stukje te lezen, niet meer dan een beetje prevelen wellicht, in zijn getijdenboek; of in haar getijdenboek, want vrouwen treden als bezitters van dit soort boeken nadrukkelijk naar

*Getijdenboek; Valencia, ca. 1460.
135 J 55, fol. 13v-14r.*

voren, met name – maar zeker niet uitsluitend – als een getijdenboek in de volkstaal is geschreven.

In de praktijk is niet altijd duidelijk in hoeverre een getijdenboek daadwerkelijk voor vrome doeleinden is gebruikt. Er is overigens wel een methode om daar achter te komen. De viezigheid die onvermijdelijk achterblijft na ieder gebruik van een boek, zorgt voor verkleuring van het perkament. Die verkleuring is te meten met een densitometer. Uit onderzoek blijkt dat de Mariagetijden en de Boetpsalmen bij lezers favoriet waren.

In het voorafgaande passeerden ettelijke getijdenboeken al de revue, onder meer omdat zij waren besteld door of in bezit zijn geweest van hoge edellieden. Daarom volstaan we hier met het noemen van nog slechts enkele van de honderden getijdenboeken die de Koninklijke Bibliotheek rijk is. De keuze is gevallen op een Spaanse, drie Franse, een Zuid-Nederlandse, en tot slot een Noord-Nederlandse.

Getijdenboek; Parijs, eind 15de eeuw. 76 F 14, fol. 1r.

In 1988 verwierf de Koninklijke Bibliotheek, met steun van onder andere haar vriendenvereniging, een exotisch getijdenboek, gemaakt in Valencia rond 1460. De codex baarde meteen vooral veel opzien door de band: een contemporaine donkerbruine marokijnleren band over houten platten, met blindstempeling, gevat in een karmijnrode fluwelen omhulsel of chemise (135 J 55). Dit soort chemisebanden is bekend van paneelschilderijen, maar is 'in het echt' vrijwel altijd verdwenen door de grote kwetsbaarheid van textiel. Het boek bevat drie vol-

bladminiaturen met randdecoratie. De miniaturen zijn uitgevoerd door twee kunstenaars, navolgers van Juan Mari. De vaardigste van de twee schilderde aan het begin van de Mariagetijden, op fol. 13v, de verwachte miniatuur met de Annunciatie.

Uit Parijs of omgeving komt een getijdenboek dat aan het eind van de vijftiende eeuw is gemaakt voor of namens een onbekende geestelijke die zich op fol. 1r heeft laten afbeelden, en wiens beschermheilige sint Antonius is geweest (76 F 14). Niet veel later, nog in de vijftiende eeuw, was het in handen van Christophe de Tournon Rousillon en Cathérine d'Amboise, dame de Chaumont. Zij hebben hun wapen laten aanbrengen op allerlei plaatsen in het boek. De Tournon was hofschenker van Karel VIII, koning van Frankrijk (1483-1498). Zijn weduwe hertrouwde in 1501, dus in dat jaar moet de codex voltooid zijn geweest.

Het getijdenboek van Simon de Varie is door een voormalige bezitter, Philippe de Béthune (1561-1649), in drie delen verdeeld. Deze delen zijn verspreid geraakt. Het eerste deel, 88 folia dik,

is in 1816 aan de Koninklijke Bibliotheek overgedragen uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden (KB mss. 74 G 37) het tweede deel, 99 folia, kon in 1890 door de Koninklijke Bibliotheek voor f 4800 worden gekocht bij een antiquair in Frankfurt am Main (74 G 37a). Het derde deel dook pas in 1985 op en ligt in Californië (Malibu, J. Paul Getty Museum, ms. 7). De twee Haagse delen van het getijdenboek bevatten miniaturen door Jean Fouquet (ca. 1420-ca. 1478/1481), de Meester van Jean Rolin II, en de Meester van het Dunois Getijdenboek.

Het getijdenboek van Simon de Varie is vooral bekend geworden door de miniatuur van Maria door Fouquet. De miniatuur op fol. 12r van het eerste deel is een andere versie van de 'Maagd met Kind' van Rogier van der Weyden uit circa 1440 (nu in het Prado in Madrid), waarop Christus ijverig bladert in een boek op de schoot van zijn moeder. Dit is een voorbeeld van de invloed van Zuid-Nederlandse schilders op Parijse miniaturisten. De belangrijkste overeenkomsten zijn: de positie van Christus' benen, het gebogen hoofd van Maria en de

Getijdenboek; Parijs, midden 15de eeuw. 74 G 37a, fol. 1v.

Getijdenboek; Parijs, midden 15de eeuw. 74 G 37, fol. 12r.

*Getijdenboek; Bourges, ca. 1540.
74 G 38, fol. 69r.*

manier waarop haar mantel over haar linker arm valt. De musicerende engelen zijn toegevoegd aan dit derivaat, mogelijk naar een variante schildering door Van der Weyden zelf.

Het getijdenboek van Jean Lallemant le Jeune († 1548), heer van Marmagne, dateert uit omstreeks 1540 (74 G 38). Afgaand op de kalender werd het geschreven voor gebruik in het bisdom Bourges, waar Jean Lallemant thuis was: de heilige Guillaume de Corbeil, aartsbisschop van Bourges van 1199 tot 1209, staat op 10 januari met rode inkt vermeld. Lallemant liet zijn wapen plaatsen op fol. 1v. De overige twaalf miniaturen zijn toe te schrijven aan de 'Bellemare groep', een collectief rond de miniaturist Noël Bellemare. Deze zoon van een Antwerpse vader en een Parijse moeder was

actief tussen 1512 en 1546. De groep introduceerde rond 1520 het Antwerpse maniërisme in Frankrijk.

Kenmerkend voor het maniërisme van de zestiende eeuw is de omkering in de verhouding tussen hoofd- en nevenactie. Dat zien we heel duidelijk in de Bellemare-miniaturen: de devotionele hoofdscène is naar de achtergrond verplaatst en wordt bekeken door een figuur op de voorgrond. Die figuur is de opdrachtgever van het boek, Jean Lallemant zelf, die zich heeft laten afbeelden in een haren hemd – zoals Johannes de Doper – en met naast zich een boek met het opschrift *DELEAR PRIUS* ('Eerst zal ik te gronde gaan')

Getijdenboek; Vlaanderen, ca. 1470-1475.

SMC 1, fol. 59v.

– het apocalyptische Boek met de Zeven Zegels van Johannes de Evangelist. Dezelfde attributen van zijn heilige naamgenoten komen voor in een getijdenboek dat Lallemand omstreeks 1524 bestelde (Walters Art Museum, ms. W.446). Op fol. 69r van het Haagse getijdenboek zien we de grijze Lallemand in afgrijzen opspringen bij het aanschouwen van de kruisiging links op de achtergrond.

Het Trivulzio-getijdenboek (**SMC 1**) is een van de mooiste Vlaamse getijdenboeken uit de vijftiende eeuw. Het werd in 2001 geschonken door een particulier. Het werd gemaakt tussen 1470 en 1475 en bevat werk van de miniaturisten Lieven van Lathem († 1493), Simon Marmion († 1489) en de Weense Meester van Maria van Bourgondië. De Gentenaar Lieven van Lathem was verantwoordelijk voor de miniatuur op fol. 59v. Voor de compositie ervan ging hij te rade bij het fameuze Gentse altaarstuk 'De aanbidding van het Lam Gods' van Jan van Eyck uit 1432.

In 2007 verwierf de KB een Noord-Nederlands handschrift dat in

Getijdenboek/Psalter; Haarlem, 1453.

79 K 11, fol. 119v-120r.

meerdere opzichten opmerkelijk is (79 K 11). Om te beginnen is het te dateren in 1453, dankzij de tijdrekenkundige tabel die op fol. 13r start met de woorden: *Dit beghan int jair ons Heren M CCCC ende LIII*. De kalender geeft aanwijzingen voor een lokalisering in Haarlem. Tekstueel is het boek een combinatie van een getijdenboek en een psalter, en als zodanig is het handschrift het enig bekende Noord-Nederlandse met verluchting.

De verluchting bestaat uit vijf volbladminiaturen, zes gehistorieerde initialen en negen overige geschilderde initialen. De kern van het boek is geïllumineerd door de Meester van de Haarlemse Bijbel, een kunstenaar die is genoemd naar zijn werk in een driedelige Latijnse bijbel in Haarlem (Haarlem, Stadsbibliotheek, ms. 187 C 1-3). Hij was actief in Haarlem tussen circa 1445 en circa 1475. In het Haagse handschrift schilderde deze meester alle initialen en de grote miniatuur met het Laatste Oordeel aan het begin van de Zeven Boetpsalmen (fol. 119v).

De overige vier volbladminiaturen zijn later ingeschakeld, maar mogelijk wel uit dezelfde tijd als de rest van het boek. Zij zijn van de hand van drie verschillende miniaturisten. Aan het begin van het psalter (fol. 172v) staat een miniatuur voorstellende David die bezig is Goliaths hoofd af te snijden. Deze miniatuur is geschilderd door een verder onbekende Utrechtse miniaturist. De miniatuur met Christus aan het kruis, aan het begin van de Kruisgetijden (fol. 61v), en de Pinksterminiatuur, aan het begin van de Heilige Geestgetijden (fol. 79v), zijn gemaakt door een van de Meesters van Otto van Moerdrecht. Het werk dat aan hen wordt toegeschreven, dateert uit de jaren 1420 tot 1457. De Annunciatie, aan het begin van de Mariagetijden (fol. 17v), is gemaakt door een van de Meesters van Gijsbrecht van Brederode, genoemd naar een getijdenboek dat zij omstreeks 1460-1470 verluchtten voor Gijsbrecht van Brederode, domproost en bisschop-elect van Utrecht in 1455-1456 (Luik, Bibliothèque de l'Université, ms. Wittert 13).

In de marge linksonder de miniatuur met de Annunciatie staat een fantasiewapen, in goud op een zwarte achtergrond. Het is aangebracht over een ouder wapen, dat nog te herkennen is doordat

Getijdenboek/Psalter; Haarlem, 1453.
79 K 11, fol. 17v.

het zilver dat ervoor is gebruikt, is geoxideerd en doorschijnt op de achterzijde van het blad. Het overschilderde wapen kan daardoor worden geïdentificeerd als dat van de Amsterdamse familie Bout. Daarom is wel aangenomen dat het Haagse getijdenboek-psalter is besteld door een lid van deze familie en heet het boek in de wandeling het Bout-handschrift. De vraag is of dat terecht is. Het wapen is niet vervangen door het wapen van een andere familie, het is 'geneutraliseerd' door een fantasiewapen, zodat het in een willekeurig boek kon worden gebruikt. Het boek draagt verder geen sporen van bezit door een Bout; wel van een Haarlemse familie.

Achterin het boek (fol. 315v) staat een aantekening waarmee iemand de dood van haar of zijn vader herdenkt: *Op den lesten september anno XVc XL op Sinte Jeronimus dach verscheyde van aertryck Willem van [B]erckenroe myn lieve vader te Romen out XL jaer*. De Haarlemse schepen en burgemeester Willem van Berckenrode (1500-1540) was een zoon van Gerrit Gerritsz. van Berckenrode († 1533) en van Catharina Hendriksdr. van Alkmaar († 1510). Uit oude genealogieën wisten we al dat hij in 1540 in Rome was gestorven. Hij trouwde in 1522 met Anna Hendrik Florisdr. van Zijl († 1557), uit welk huwelijk vijf kinderen werden geboren, een zoon en vier dochters; het is niet uit te maken wie van deze kinderen verantwoordelijk is voor de notitie in het getijdenboek-psalter.

Dat het psalter-getijdenboek nog in 1540 in bezit was van een Haarlemse familie versterkt het vermoeden dat de codex de eerste eeuw van zijn bestaan die stad niet heeft verlaten. Het draagt het Bout-wapen bij toeval en de naam Bout ten onrechte.

Literatuur

Voor KB-handschriften zij in de eerste plaats verwezen naar de standaardwerken over de geschiedenis van de Koninklijke Bibliotheek en enkele tentoonstellingscatalogi. Meer recente literatuur en oudere literatuur die niet of lastig via genoemde werken is te vinden, volgt daarna.

Tentoonstellingen / geschiedenis van de Koninklijke Bibliotheek

L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*. Leiden 1939.

[A.S. Korteweg & C.A. Chavannes-Mazel], *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften. Tentoonstelling in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum / Museum van het Boek 17 december 1980-15 maart 1981*. 's-Gravenhage 1980.

A.S. Korteweg, *Liturgische handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek. Middeleeuwse manuscripten voor religieus gebruik. Tentoonstelling in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum / Museum van het Boek 6 oktober 1983-14 januari 1984*. 's-Gravenhage 1985

P.C. Boeren, met medewerking van A.S. Korteweg en G. Piket, *Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*. 's-Gravenhage 1988.

[Wim van Drimmelen e.a. (eds.)], *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek / A hundred highlights from the Koninklijke Bibliotheek*. Zwolle [1994].

[Marieke van Delft e.a. (eds.)], *Verzamelaars en verzamelingen. Koninklijke Bibliotheek 1798-1998*. Zwolle 1998.

P.W. Klein & M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998. Van statelijke institutie tot culturele onderneming*. Amsterdam 1998.

Anne S. Korteweg, *Praal, ernst en emotie. De wereld van het Franse middeleeuwse handschrift*. Zwolle 2002. Ook verschenen in het Engels: *Splendour, gravity & emotion. French medieval manuscripts in Dutch collections*. Zwolle 2004; Edith Brayer, *Catalogue of French-language medieval manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek (Royal Library) and Meermanno-Westreenianum Museum The Hague. 1954-1956*. Op microfilm; met een gedrukte gids en introductie door Anne S. Korteweg, Amsterdam 2003.

Middeleeuwse boeken in de Koninklijke Bibliotheek

Anne S. Korteweg, 'Les fonds médiévaux de la Koninklijke Bibliotheek (Bibliothèque Royale) de La Haye', *Pluteus* 3 (1985), p. 175-185.

Voor de handschriften van de graven van Nassau: Herman Brinkman, 'The composition of a fifteenth-century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary van Loon', *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 23 (1993), p. 162-183; Anne S. Korteweg, *Boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de vijftiende en zestiende eeuw*. Den Haag 1998.

Collectie-Romswinckel

Jos van Heel, 'Bolognaro Crevenna: een Italiaans koopman en bibliotheek in Amsterdam', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998), p. 73-93.

Collectie-Visser

Ad Leerintveld, 'Tot nut, eer en luister voor de Koninklijke Bibliotheek. De collectie handschriften van Jacob Visser', in: Jos Biemans e.a. (eds.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. [Zutphen 2007], p. 253-264.

Collège de Clermont: Jos van Heel, 'Gerard Meerman: bibliofiel, geleerde en mecenas', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997), p. (75-100) 86.

Collectie-Lupus

Cambron-hss.: Ed van der Vlist, 'Les manuscrits de l'abbaye cistercienne de Cambron dans la collection de Joseph Désiré Lupus (†1822)', *Quaerendo* 33 (2003), p. 212-232.

Voor de Karolingische handschriften: Bernhard Bischoff, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*. Teil I: Aachen-Lambach. Wiesbaden 1998.

76 F 1: Beatrijs Brenninkmeyer-de Rooy, 'The miniatures of the Egmond Gospels', *Simiolus. Quarterly journal for the history of art* 5 (1971), p. 150-171; J.P. Gumbert, 'Het Egmonds Evangeliarium: van ontstaan tot restauratie', in: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus*. Hilversum 2008, p. 17-44.

135 F 10: J.L. van der Gouw, 'Un évangélaire de Laon à Nimègue', *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits* 11 (1957), p. 31-36; Rudolf Ferdinand Lauer, *Studien zur ottonischen Mainzer Buchmalerei*. Bonn 1987.

78 D 40 en 76 J 18: Jean Wirth, *Les marges à drôleries des manuscrits gothiques (1250-1350)*. [Genève] 2008.

76 F 13 en 76 F 5: Walter Cahn, *Romanesque manuscripts. The twelfth century*. 2 vol., [London 1996].

131 F 18: Gennaro Toscano (ed.), *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia Aragonese / La Biblioteca Real de Nápoles en tiempos de la dinastía Aragonesa*. [Valencia 1998]; Paul Binski & Stella Panayotova (eds.), *The Cambridge illuminations. Ten centuries of book production in the medieval West*. [London/Turnhout 2005].

76 J 18: Alison Stones, 'Stylistic associations, evolution, and collaboration: charting the Bute Painter's career', *The J. Paul Getty Museum Journal* 23 (1995), p. 11-29.

74 G 31: Alison Stones, 'A note on the "Maître au menton fuyant"', in: Bert Cardon e.a. (eds.), *"Als ich can". Liber amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers*. Paris [etc.] 2002, p. 1247-1271.

76 G 21: Bodo Brinkmann, *Die flämische Buchmalerei am Ende des Burgunderreichs. Der Meister des dresdener Gebetbuchs und die Miniaturisten seiner Zeit*. 2 dln. Turnhout 1997, p. 225-226, 282 nt. 32.

71 A 24: Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, *Illiterati et uxorati. Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris 1200-1500*. 2 dln., Turnhout 2000,

vooral dl. I, p. 188-201; Keith Busby, *Codex and context. Reading old French verse narrative in manuscript*. 2 dln., Amsterdam/New York 2002, vooral p. 745.

- 76 F 6: Kay Sutton, 'The Master of the "Modena Hours", Tomasino da Vimercate, and the "Ambrosianae" of Milan Cathedral', *The Burlington magazine* 133 (1991), p. 87-90. De identificatie wordt niet algemeen aanvaard: G.Z. Zanichelli, 'Il sistema illustrativo dei codici: un percorso di studio', in: D. Bini (ed.), *Cum picturis ystoriatum: codici devozionali e liturgici della Biblioteca Palatina*. Modena 2001, p. 35-36, 94-101; M. Bollati (ed.), *Dizionario biografico dei miniatori italiani, secoli IX-XVI*. Milano 2004, p. 595-597. Voor toeschrijvingen en samenvatting: Milvia Bollati, 'Nuove proposte per il Maestro del libro d'ore di Modena', *Arte cristiana* 77 (1989), p. (27-42) 30-32; Milvia Bollati, *The Olivetan Gradual. Its place in fifteenth-century Lombard manuscript illumination*. London/Paris/Chicago 2008, p. 11-13. Twijfel over de eigenaar van de wapens: Élisabeth Pellegrin, *La bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan. Supplément*. Florence/Paris 1969, p. 32, 60.
- 76 F 7: Marianne Foncke, 'Een getijdenboek van Margaretha van York? Een confrontatie van twee getijdenboeken uit kringen rondom het Bourgondische hof', *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 11 (1997), p. 113-124.
- 134 C 19: James P. Carley & Myra D. Orth, "'Plus que assez': Simon Bourgoing and his French translations from Plutarch, Petrarch, and Lucian", *Viator. Medieval and Renaissance studies* 34 (2003), p. (328-363) 337-338; Patricia Kennedy Grimsted, 'Books for tractors? Interwar dispersal and sales of Russian Imperial Palace books', in: Anne Odom & Wendy R. Salmond (eds.), *Treasures into tractors. The selling of Russia's cultural heritage, 1918-1938*. Washington/Seattle [2009], p. (303-339) 324-325. Over de Meester van de Parijse Entries: Myra Dickman Orth, 'Dedicating women: manuscript culture in the French Renaissance and the cases of Catherine d'Amboise and Anne de Graville', *Journal of the Early Book Society for the study of manuscripts and printing history* 1 (1997), p. 17-47. Over Etienne Collaud: Marie-Blanche Cousseau, 'Étienne Collaud, enlumineur et libraire parisien: à propos d'un livre d'heures portant sa souscription', *Bulletin du bibliophile* 2010-1, p. 11-35.
- 76 F 2: Anne S. Korteweg, 'The Book of Hours of Philip the Good, duke of Burgundy, in The Hague and its later adaptation', in: Bert Cardon e.a. (eds.), *"Als ich can". Liber amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers*. Paris [etc.] 2002 (Corpus of illuminated manuscripts: 11 / Low Countries series: 8), p. 757-771. Jean Le Tavernier: François Avril, 'Jean Le Tavernier: un nouveau livre d'heures', *Revue de l'Art* 126 (1999), p. 9-22.
- 133 A 2: Dominique Vanwijnsberghe, "Moult bons et notables". *L'enluminure tournaissienne à l'époque de Robert Campin (1380-1430)*. Paris/Leuven/Dudley 2007. Over Guillebert de Mets: Maximiliaan P.J. Martens, 'The Master of Guillebert de Mets: an illuminator between Paris and Ghent?', in: Bert Cardon e.a. (eds.), *"Als ich can". Liber amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers*. Paris [etc.] 2002, p. 921-939; Sophie Somers, 'The varied occupations of a Burgundian scribe. Corrections and additions relating to Guillebert de Mets (c. 1390/1-after 1436)', in: ibidem, p. 1227-1246.

- 76 F 10: Jacques Paviot, 'David Aubert et la cour de Bourgogne', in: Danielle Quérueu (ed.), *Les manuscrits de David Aubert*. Paris 1999 (Cultures et civilisations médiévales: 18), p. 9-18; Pascale Charron & Marc Gil, 'Les enlumineurs des manuscrits de David Aubert', in: *ibidem*, p. 81-100.
- 76 E 14: Anne S. Korteweg, 'Le manuscrit KB 76 E 14 de La Haye, le contenu et la décoration des livres des Statuts aux XVe et XVIe siècles', in: [Christiane Van den Bergen-Pantens (ed.)], *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?* Bruxelles 1996, p. 39-44.
- 76 E 10: Anne S. Korteweg, 'Un présent offert au chapitre de 1473: le livre des Statuts avec armorial, La Haye, KB, Hs 76 E 10', in: [Christiane Van den Bergen-Pantens (ed.)], *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?* Bruxelles 1996, p. 50-55.
- 76 E 20: Lorne Campbell, 'The Arnolfii double portrait', in: Susan Foister, Sue Jones & Delphine Cool (eds.), *Investigating Jan van Eyck*. Turnhout 2000, p. 17-24.
- Hss. Filips van Kleef: Anne Korteweg, 'La bibliothèque de Philippe de Clèves: inventaire et manuscrits parvenus jusqu'à nous', in: Jelle Haemers, Céline Van Hoorebeeck & Hanno Wijsman (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456-1528) homme politique et bibliophile*. Turnhout 2007, p. 183-221; Hanno Wijsman, 'Politique et bibliophile pendant la révolte des villes flamandes des années 1482-1492: Relations entre les bibliothèques de Philippe de Clèves et de Louis de Bruges et la Librairie des ducs de Bourgogne', *ibidem*, p. 245-278. Hanno Wijsman, *Luxury bound. Illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400-1550)*. Turnhout 2010 – handelsuitgave van proefschrift *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijke boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)*. Leiden 2003.
- 129 C 5 en 76 E 21 I-III: Albert Derolez, 'Nieuwe gegevens in verband met de ateliers van Raphaël de Mercatellis', in: Elly Cockx-Indestege & Frans Hendrickx (eds.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Dl. I, Leuven 1987, p. (479-503) 494-502. Over de 'Maître de la Vraie Cronicque d'Escoce': Bernard Bousmanne, 'Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur'. Willem Vrelant. *Un aspect de l'enluminure dans les Pays-Bas méridionaux sous le mécénat des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*. Turnhout 1997, p. 55-58.
- 76 F 26: Jonathan J.G. Alexander, James H. Marrow, and Lucy Freeman Sandler, *The splendor of the word. Medieval and renaissance illuminated manuscripts at the New York Public Library*. Tentoonstellingscatalogus. The New York Public Library. [London/ Turnhout 2005], p. 363 en nt. 24 (op p. 365).
- 75 C 63: Silvia Rizzo, *Catalogo dei codici della 'Pro Cluentio' Ciceroniana*. Genova 1983, p. 64 nr. 42; en de recensie van dit werk door M.D. Reeve, *The classical review* 34 (1984), p. (40-43) 42.

- Historiebijbels: Mikel Kors, *De bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*. Leuven 2007.
- 131 A 3: Walter Cahn, 'Moses ben Abraham's "Chroniques de la Bible"', in: idem, *Studies in medieval art and interpretation*. London 2000, p. 91-110; Richard & Mary Rouse, 'Early manuscripts of Jean de Meun's translation of Vegetius', in: J.H. Marrow, R.A. Linenthal & W. Noel (eds.), *The medieval book. Glosses from friends & colleagues of Christopher de Hamel*. [t Goy 2010], p. 59-74.
- Maerlants Rijmbijbel: Jos A.A.M. Biemans, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de 'Spiegel historiael' van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. 2 dln., Leuven 1997, p. 255-256, 398; Martine Meuwese, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en 'Spiegel Historiael'*. Leiden 2001. Proefschrift Leiden, vooral p. 119-125.
- Getijdenboeken
- Roger S. Wieck, with Sandra Hindman and Ariane Bergeron-Foote, *Picturing piety: the Book of Hours*. London 2007.
- Kathryn M. Rudy, 'Dirty books. Quantifying patterns of use in medieval manuscripts using a densitometer', www.jhna.org/index.php/volume-2-issue-1/74-vol2issue1/129-dirty-books.
- 74 G 37 en 74 G 37a: James H. Marrow, *The Hours of Simon de Varie*. Malibu/London 1994; C. Reynolds, 'Netherlandish patterns in fifteenth-century Paris. Campin, Van der Weyden and the Bedford Workshop', in: C. Zöhl und M. Hofmann (eds.), *Von Kunst und Temperament. Festschrift für Eberhard König*. Turnhout 2007, p. 216-225.
- 74 G 38: Robert Schindler, 'Jean Lallemand's Books of Hours and French manuscript illumination', in: Martina Bagnoli (ed.), *Prayers in code. Books of Hours from Renaissance France*. Baltimore 2009, p. 15-32. Over Noël Bellemare: Guy-Michel Leproux, *La peinture à Paris sous le règne de François Ier*. Paris 2001.
- SMC 1: Kathryn M. Rudy, 'The Trivulzio Hours, the Ghent altarpiece, and the mass as devotional subject', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 16 (2009), p. 199-231.
- 79 K 11 (Bout-hs): James H. Marrow, 'The Bout Psalter-Hours, dated 1453', *Quaerendo* 39 (2009), p. 328-361. Meesters van Otto van Moerdrecht: Wilhelmina van Bergen, *De Meesters van Otto van Moerdrecht. Een onderzoek naar de stijl en iconografie van een groep miniaturisten, in relatie tot de productie van getijdenboeken in Brugge rond 1430*. Proefschrift, Amsterdam 2007.

In de miniaturenreeks zijn verschenen

Heilig Amsterdam

Ludo Jongen en
Saskia Prins
ISBN 978 90 6109 5651

Heilig Leiden

Ludo Jongen
ISBN 978 90 6109 5866

Mystiek van de Hebreeuwse letters

Ruud Bartlema
ISBN 978 90 6109 5903

Russische Iconen I

Ferenc en Christel Tòth
ISBN 978 90 6109 5613

Russische Iconen II

Ferenc en Christel Tòth
ISBN 978 90 6109 5941

Geveltekens Amersfoort

Cor van den Braber
ISBN 978 90 6109 5859

Geveltekens Amsterdam

Onno Boers
ISBN 978 90 6109 5910

Bouwen en versieren

Cor van den Braber
ISBN 978 90 6109 5965

K.P.C. de Bazel

Marty Bax
ISBN 978 90 6109 5972

Lodewijk Napoleon

Peter Rietbergen
ISBN 978 90 6109 5883

Geveltekens Leiden

Pancras van der Vlist
ISBN 978 90 6109 6065

Wereld v. d. Bourgondiërs

Petty Bange
ISBN 978 90 6109 1523

Thijsses's Hof

Ger Londo
ISBN 978 90 6109 5873

Vermeer in Delft (Ned.)

Michel van Maarseveen
ISBN 978 90 6109 5736

Dieren Kröller-Müller

Jaap en
Angeline Bremer
ISBN 978 90 6109 6016

Thomas More

Petty Bange
ISBN 978 90 6109 6177

Desiderius Erasmus

Petty Bange
ISBN 978 90 6109 6023

Bruegel, Nederlandse

Spreekwoorden
Gerdy Seegers
ISBN 978 90 6109 5989

Stadhouders en Koningen

Peter Rietbergen
ISBN 978 90 6109 5996

Art Nouveau & Art Deco

Jan Jaap Heij
ISBN 978 90 6109 6108

Rome, Parijs, Petersburg

Peter Rietbergen
ISBN 978 90 6109 6115

Heilig Amersfoort

Ludo Jongen
ISBN 978 90 6109 5576

Amersfoort Pelgrimsstad

Ludo Jongen
ISBN 978 90 6109 6146

Karel de Grote

Peter Rietbergen
ISBN 978 90 6109 6160

Nederlandse pianisten

Margaret Krill
ISBN 978 90 6109 0854

Heksen

Petty Bange
ISBN 978 90 6109 0748

Albrecht Dürer

Marty Bax
ISBN 978 90 6109 1158

Handboek voor de Bourgognieliefhebber I

Gert Crum
ISBN 978 90 6109 6085

Handboek voor de Bourgognieliefhebber II

Gert Crum
ISBN 978 90 6109 1646

Theo van Hoytema

Jan Jaap Heij
ISBN 978 90 6109 1172